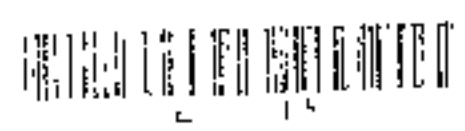

9822

म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय

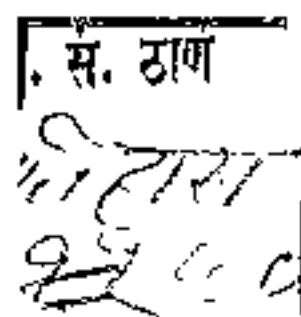
सं. क्र.

REFBK-0002135

दा. २५.
२९३५

श. २९३५ - ६०

पालोपबोर्गी पुस्तकमाला

सोपा इतिहास.

(मराठी चौथ्या इयत्तेकडिता.)^{१५}

म. इ. न २६४

लेखक, म.

विष्णु विनायक कारभरकर

बी. ए. एल. एल. बी, वकाल, पुणे.

ह पुस्तक पुणे येथे

आर्यभूषण ठापरान्यात अनंत विनायक पटवर्धन

यांनी छापिले व

नारो आप्पाजी गोडबोले यांचे

दुकानचे मालक

महादेव भास्कर गोडबोले

यांनी घर नं. ६३४ बुधवार पेठ

पुणे येथे प्रसिद्ध केले.

भावृत्ती पहिली.

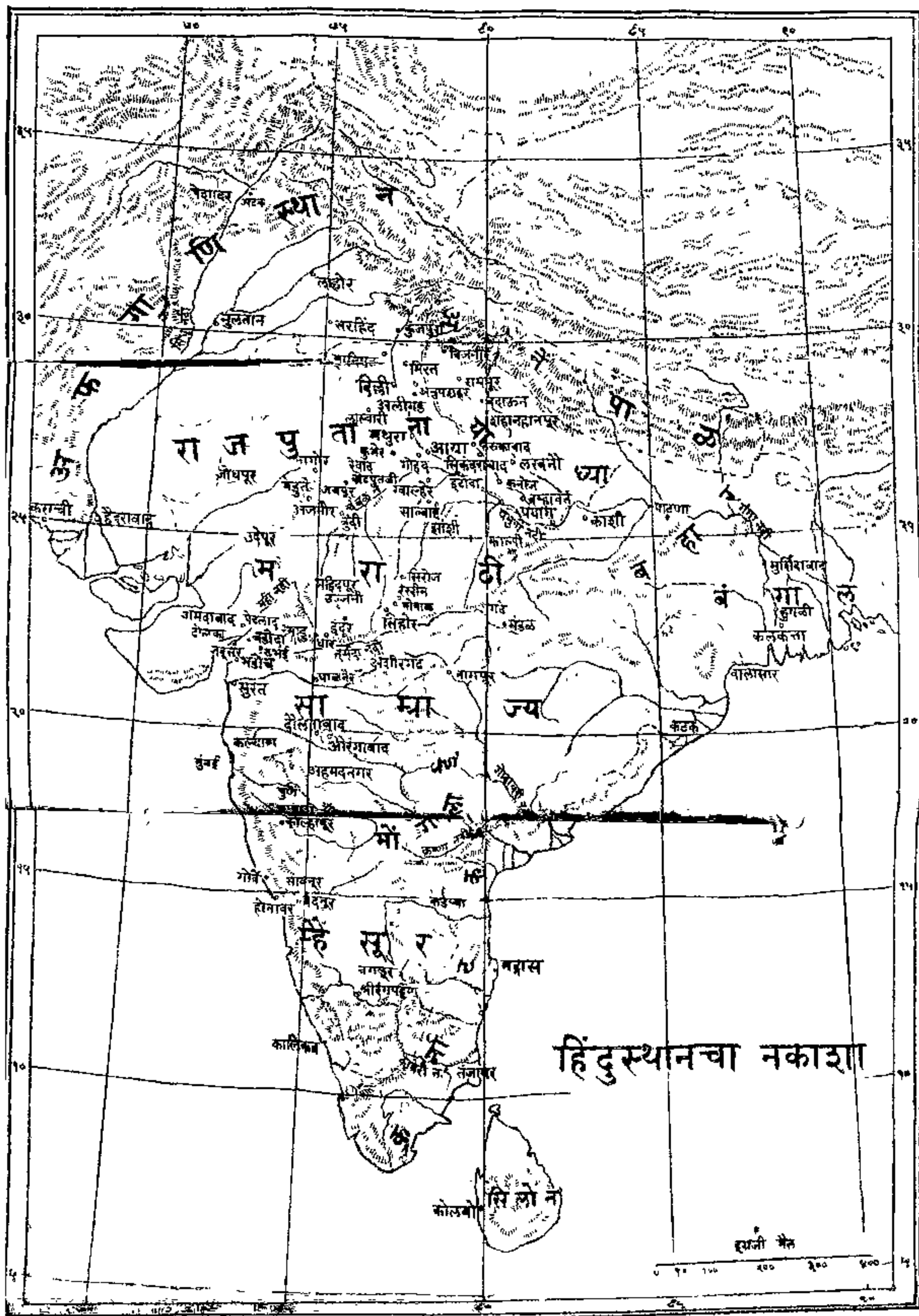
या पुस्तकासंबंधी सर्व हक्क प्रकाशकांनी राखिले आहेत

सन १९२२

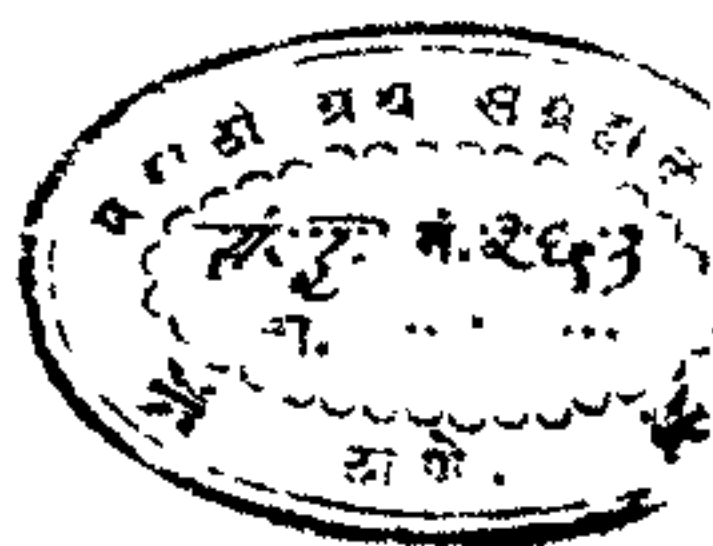
किंमत चार आणे.

12 सं 5 253

गोडबोले यांची शालोपयोगी पुस्तकमाला
महाराष्ट्राचा सोपा इतिहास.

(मराठी चौथ्या इयत्तेकरिता)

लेखक

विष्णु विनायक करमरकर

बी. ए. एलएल. बी., वकील, पुणे.

हे पुस्तक पुणे येथे

आर्यभूषण छापसान्यांत अनंत विनायक भाटवर्धन

यांनी छापिले व

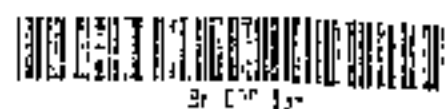
नारो आप्पाजी गोडबोले यांचे

दुकानचे मालक

महादेव भास्कर गोडबोले

यांनी घर नंबर ६३४ बघवार रोड

पुणे येथे प्रसिद्ध

आवृत्ती पहि

REFBK-0002135

(या पुस्तकासंबंधी सर्व हक्क प्रकाशकांनी राखिले आहेत.)

सन १९२२

किंमत चार आणे.

प्रस्तावना.

कोणत्याही देशाच्या इतिहासाचें अध्ययन अतीशय फायद्याचें आहे ' पुढल्यास ठेंच मागचा शहाणा ' या म्हणीप्रमाणें, पूर्वीच्या लोकांना कोणत्या ठेंचा लागल्या हें इतिहास सांगतो. त्या ठेंचा का व कशा लागल्या हें आपणांस इतिहास वाचल्यानें समजतें. आपण तशा न लागल्या याचद्वल खबरदारी घेतों व यामुळें आरला फार फायदा होतो. ' इतिहासाची पुनरावृत्ति होत असते; ' म्हणजे हल्लीं जे कांहीं कठीण प्रसंग किंवा विलक्षण गोष्टी घडतात तसलेच प्रसंग व तसल्याच गोष्टी पूर्वी घडलेल्या असतात. इतिहास वाचल्यानें त्या पूर्वीच्या प्रसंगां पूर्वीचे लोक कसे वागले; त्यामुळें त्यांचा काय फायदा झाला अथवा काय तोटा झाला हें आपणाला स्पष्टपणें समजतें व अशा रीतीनें हल्लीं आपण कसे वागावे हें इतिहासाच्या वाचनानें आपल्या चागलें लक्ष्यात घेतें.

ही झाली कोणत्याही देशाच्या इतिहासाची गोष्ट. आपल्या स्वतःच्या देशाच्या इतिहासाचा अभ्यास त्यापेक्षांही जास्त उपयोगाचा आहे. आपल्या देशाचा ज्याला अभिमान नाही, आपल्या देशावर ज्याचें प्रेम नाही असा एक तरी मनुष्य असेल का ! खास नसेल. ज्याचा मला इतका अभिमान वाटतो, ज्यावर माझे अतीशय प्रेम आहे, तो हा माझा देश पूर्वी कोणत्या स्थितींत होता, या देशांतील माझे पूर्वज कसे होते, त्यांनीं कोणतीं कोणतीं अलौकिक कृत्यें केलीं, या माझ्या देशाला त्यांनीं कसे वैभवास चढविलें, माझ्या या प्रिय देशाचें तें वैभव कशामुळें नष्ट झालें, माझ्या कांहीं पूर्वजांनीं कोणत्या चुका केल्या, त्यांचे काय भयंकर परिणाम झाले, हें सर्व समजावें असें प्रत्येकाला वाटणारच. यासाठीं स्वदेशाचा इतिहास वाचणें हें प्रत्येकाला आवडतें. स्वदेशाचा इतिहास वाचला म्हणजे माझ्या थोर पूर्वजासारखे भीही थोर व्हावे अशी इच्छा झाली म्हणजे मनुष्य प्रयत्न करतो व मग ईश्वररूपेनें

आपल्याला व आपल्या देशाला आपल्या धोर कल्याणी चांगल दिवस दाखवितो.

हीच गोष्ट लक्ष्यांत ठेवून आपल्या शिक्षणसाध्याने स्वदेशाच्या इतिहासाचा अभ्यास हा विषय लहान मुलांच्या शिक्षणक्रमांत घातलेला आहे असें जरी आहे, स्वदेशाचा इतिहास सहजच मुलांना आवडावा हे जरी खरे, तरी वस्तुस्थिति पाहिली तर याच्या उलट आहे. मुलांना इतिहासाचे अध्ययनाची जशी गोडी वाटावी तशी सध्या वाटत नाही. त्यांना हा विषय अगदीं कटाळवाणा होतो यांचे कारण काय ते आपण पाहू.

परलोकवासी प्रो. जे. नेलसन फ्रेजर एम्. ए. माजी प्रिन्सिपॉल, सेकंडरी ट्रेनिंग कॉलेज, मुंबई, यांनी 'A first History of India' या नांवाचे एक सुंदर व सुबोध पुस्तक लिहिले आहे. त्यांच्या प्रस्तावनेत ते म्हणतात. 'We often overestimate the information which the young can absorb. A first school history should not contain anything which the readers cannot thoroughly master, and at least hope to retain all their lives. There should be nothing unimportant in it. लहान मुलांच्या लक्ष्यांत राहिल त्यापेक्षा जास्त माहिती त्यांना देण्यांत येते. पूर्णपणे ध्यानांत राहिल, सर्व आयुष्यभर आठवेल इतकीच माहिती लहान मुलांच्या इतिहासांत असावी. उगीच सोयीभरती त्यांत बिलकुल नसावी. मुलांसाठी लिहिलेल्या इतिहासांत हीच धूक दृष्टीस पडते. सपाटून सचून माहिती देण्यात जणू काय चढाओढच लागून गेल्या. प्रमाणे वाढते. हे आहे पहिले खरे कारण इतिहासाचा अभ्यास नावडता होण्याचे. दुसरे कारण असे आहे की इतिहास लिहितांना हे पुस्तक अतीशय लहान बालकांच्या हातीं द्यावयाचे आहे ही गोष्ट आतापर्यंतच्या बऱ्याच इतिहासलेखकांनी ध्यानात ठेवलेली दिसत नाही. यामुळे संस्कृत कठीण शब्द व चिकट व कंटाळवाणी वाक्यरचना त्यांच्या पुस्तकांत जागजागी दृष्टीस पडते. यामुळे सहजच तसली पुस्तके बालवाचकांना कंटाळवाणी व कठीण वाटतात.

तिसरें कारण हें की बहुतेक इतिहास लेखकांनी मोठ्या गभीर-
पणानें व जाड्या तत्त्ववेत्त्याच्या धाटानें आपली पुस्तके लिहिलीं
असल्यामुळें तीं चित्ताकर्षक व चटकदार झालेलीं नाहींत. पोप
कवीनें म्हटलें आहे कीं 'Men should be taught as if
you taught them not' म्हणजे अशा तऱ्हेनें शिकवावें कीं
आपल्याला दुसरा कोणी शिकवति आहे ही गोष्ट शिकणाऱ्याच्या
लक्ष्यांत देखील येऊं नये, तर आपणच नवीन माहिती स्वतःच
मिळवति आहों असें त्याला वाटावें. हें पोप कवीचें म्हणणें पूर्ण
लक्ष्यांत ठेवून लिहिलेलें इतिहासाचें पुस्तक कधींही कंटाळवाणें होणार
नाहीं व तें मुलें हौसेनें वाचतील व त्यांतील माहिती त्यांच्या सहज
ध्यानांत राहील.

याच कारणासाठीं हल्लीं महाराष्ट्राच्या इतिहासावर पुष्कळ पुस्तके
असतांही हें नवीन पुस्तक मीं लिहिलें आहे. बरील सर्व दोष टाकून
हें पुस्तक लिहिण्याचा प्रयत्न केला आहे. महाराष्ट्राच्या इतिहासा-
वरील रा. खरे, पारसनास, रा. च. साने, राजवाडे, पटवर्धन व विशेषतः
बडोद्याचे प्रो० सरदेसाई यांच्या अनुपमेय व सुंदर ग्रंथांचा हें पुस्तक
लिहिण्यांत मला अतीशय उपयोग झाला आहे, त्याच प्रमाणें
'भारत इतिहास संशोधन मंडळाच्या परिश्रमाचाही मी यथेच्छ
फायदा घेतला आहे. या सर्वांचा यासाठीं मी अत्यंत
कृणी आहे.

हें पुस्तक अतीशय सोप्या भाषेंत लिहिलें आहे. कंटाळवाणे पाल्हाळ,
व अनवश्यक बारीकसारीक गोष्टी गाळल्या आहेत. घोकंपट्टीला मदत
न व्हावी म्हणून मुद्दाम सनावळी दिली नाहीं. मुलांना गोष्टी आवडतात
यासाठीं महाराष्ट्राचा इतिहास अडेचाळीस गोष्टी सांगून मुलांच्या सहजा-
सहजी लक्ष्यांत राहावा अशी योजना केली आहे. जरी निरनिराळ्या
गोष्टी दिल्या आहेत तरी, सर्व इतिहाससूत्र अधपासून इतिवर्त न
तुटतां त्यांनून गोवलेलें आहे यामुळे सर्व इतिहासाच्या अध्ययनाचेही
श्रेय या पुस्तकाच्या वाचनापासून मिळेल.

पुस्तक जास्त मोहक व सुबोध व्हावें म्हणून काही थोर पुरुषांचीं चित्रे व नकाशे पुस्तकांत घातले आहेत. पुस्तकाचा टैपही डॉ. तांबे माजिस्ट्रेट जे. जे. इंदोर यांनी आपल्या नुकत्याच प्रसिद्ध केलेल्या ' बालदृष्टि ' या पुस्तकांत सांगितल्याप्रमाणे बालवाचकास सुखकर होईल असाच घातला आहे.

हा माझा अल्पसा कळकळीचा प्रयत्न शिक्षणकलाभिज्ञ थोर विद्वानास पसत पडल्यास व द्वितीयावृत्ति काढण्याचा प्रसंग आल्यास सरकारच्या अर्केऑलॉजिकल डिपार्टमेंटने व शेट पुरुषोत्तम मावजी वगैरे दुसऱ्या इतिहासप्रेमी थोर विद्वानांनी नवीनच मिळविलेलीं आणखी थोर पुरुषांची व प्रसिद्ध स्थलांची चित्रे घालून पुस्तक जास्त उपयुक्त, सुबोध व मोहक करण्याचा विचार आहे, तो जगच्चालक प्रभु पूर्ण करो अशी नम्रपणे त्याची प्रार्थना करून हा लांबलेला प्रस्तावनालेख पुरा करितों.

पुणें पेठ शनिवार नं. ५३०

नम्र लेखक
वि. वि. करमरकर.

गोष्टींची अनुक्रमणिका.

गोष्टीचें नांव	पृष्ठांक
१ हितगुज	१
२ आपण मराठे व आपला देश महाराष्ट्र ...	२
३ देवांची देवगिरी	४
४ भरती मागून ओहोटी	७
५ आपलो मराठी भाषा	११
६ अलौकिक प्रामाणिकपणा व स्वामिभक्ति ...	१४
७ दासूचा भयकर परिणाम	१७
८ धुर चांदभिर्या	२१
९ वजीर मलिकवर	२४
१० ओहोटी मागून भरती	२८
११ हे भोंसले कोण व कोठले !	३०
१२ जिजास्वर्यवर	३२
१३ देवीचे दोन प्रसाद	३४
१४ आई धोर तुझे उपकार	३७
१५ स्वामिभक्त दादाजी कोंडदेव	४२
१६ दादाजीचा अलौकिक प्रामाणिकपणा ...	४५
१७ स्वराज्याची जननी जिजाबाई	४६
१८ स्वराज्याचा सकल्य	४८
१९ स्वराज्याची शपथ	५०
२० शहाजीस अटक	५३
२१ केले परा ते आले घरा	५५
२२ स्वामिभक्त बाजी देशपांडे	५९
२३ त्रिवेणी संगम . . .	६२

गोष्टीचें नांव

पृष्ठांक

२४	मामाची तिरपीट	...	..	..	६५
२५	प्रभुवीर मुरारचार्जी	...	...	...	६८
२६	शक्तीवर चुक्तीचा विजय	..	...	...	७१
२७	गड आला पण सिंह गेला	...	...	...	७४
२८	माल्हेरचें नवीन युग	.	..	...	७७
२९	शिवराज्याभिषेक	...	...	...	७९
३०	शिवाजीचें आरमार	...	...	...	८३
३१	शिवाजीची राज्यव्यवस्था व अंत	...	...	...	८४
३२	कृतगतीनें केलेला कहर	...	...	...	८७
३३	स्वराज्याचा अस्तोदय	..	...	...	९०
३४	भाऊबदकी	...	...	...	९३
३५	देशमुखाचा पेशवा	...	...	...	९५
३६	मित्रप्रेमाचा कळस	...	...	...	९८
३७	बाजीरावाच्या भराण्या	...	...	...	१००
३८	स्वराज्याचें साम्राज्य	...	...	...	१०४
३९	चेकींची एकी	...	...	...	१०७
४०	चिमाजी आप्पाची चिक्राटी	...	...	...	१०८
४१	भरभराटीचा कळस	...	...	...	११०
४२	कळसावरून कडेलोट, दोन मोल्यें गळून पडलीं	...	...	...	११२
४३	स्वराज्याची स्थीरस्थावर	...	...	...	११४
४४	ध ' चा ' मा ' करणारी आनंदीबाई	...	...	...	११६
४५	मराठी राज्याचा शेवटचा विजय	...	...	...	११८
४६	दुर्दैवाचा कहर	...	...	..	११९
४७	मराठी राज्य कां बरें बुडालें ?	...	...	...	१२०
४८	इंग्रजी राजसत्ता	...	...	...	१२३

चित्रें.

१ शिवाजी	...	...	...	...	३६
२ रामदास	...	...	...	...	६४
३ औरंगजेब	...	...	...	...	८९
४ बाजीराव	...	...	...	...	१०१
५ नानासाहेब	...	...	...	...	१११
६ नाना फडणीस	...	...	...	...	११७
७ महादजी शिंदे	...	...	...	...	११८
८ एलफिन्स्टन	...	...	...	...	१२३
९ पंचमजोर्ज बादशाहा	...	...	...	...	१२५
१० महाराणी मेरी	...	...	...	...	१२६

महाराष्ट्राचा सोपा इतिहास.

हितगुज

२२३५

बाळमित्रांनो, सांगा पाहूं असा एक तरी मनुष्य सापडेल की
की ज्याला आपला देश व आपले वाडवडील यांची हकीगत
वाचावीशी वाटणार नाही ? काय म्हणतां, असा स्वाभिमान-
शून्य मनुष्य कोठेच आढळणार नाही ? अगदीं बरोबर आहे.
जगांत कोठेही गेलें तरी मन व डोळे लागलेले असतात जन्म-
भूमीकडे. तेव्हां हा आपला महाराष्ट्रदेश अगदीं आरंभी
कोणत्या स्थितीत होता, त्याला चांगले दिवस कोणी दाखवून
दिले, त्याला चांगले दिवस दाखवावयाला आपल्या थोर पूर्व-
जांना काय काय कष्ट करावे लागले, देशासाठीं देह कसा
झिजवावा लागला व शेवटीं त्यांची देशभक्ति व चिकाटी पाहून
देवराया कसा खूष झाला व त्यांची परीक्षा पास झाल्यामुळे
यशस्वी बक्षीस देवरायानें त्यांना पाठ थोपटून कसे दिलें हें
सर्व मी तुम्हांला सांगणार आहे. हो पण जरा थांबा. ज्या
प्रमाणें आपल्या पूर्वजांच्या थोर पराक्रमामुळे हा आपला देश
कसा भरभराटीस चढला हें सांगणार आहे, त्याचप्रमाणें आपल्या
कांहीं पूर्वजांनीं कोणत्या चुका केल्या व त्यामुळे आपल्या
प्रिय देशाचें कसे नुकसान झालें हेंही सांगणार आहे. तुम्हीं
म्हणाल थोर पुरुषांच्या पराक्रमाविषयी सांगा म्हणजे झालें.
चुकांविषयी कशाला सांगतां ? हो प्रश्न अगदीं बरोबर आहे.

त्याचें कारण असें: ज्याप्रमाण हें शुद्ध कां व हें अशुद्ध कां ह्या दोन्ही गोष्टी जेव्हा व्याकरण आपल्याला शिकवितें तेव्हांच आपल्याला शुद्ध भाषा बोलावयास येते. त्याचप्रमाणें आपण सत्यगी व पराक्रमी व्हावें म्हणून पूर्वजांच्या पराक्रमाच्या गोष्टी सांगितल्या पाहिजेत, त्याचप्रमाणें आपण तसल्या चुका करूं नये म्हणून पूर्वी कोणत्या चुका झाल्या व त्यांचा काय भयंकर परिणाम झाला हेंही सांगितलें पाहिजे. कारण आपल्या देशाचा इतिहास कशासाठी वाचायचा ? अशासाठी कीं, पुढच्यास ठेच मागचा शहाणा या न्यायानें आपण पूर्वी झाल्या तशा चुका करूं नये व पूर्वीच्या थोर पुरुषांनीं जसें सद्बर्तन केलें तसें करावें.

तेव्हां आतां शेवटीं तुम्हांला सांगायचें हेंच कीं, आतां मी तुम्हांला ज्या मनोरंजक गोष्टी सांगणार आहे त्या मन लावून ऐका व ध्यानांत ठेवा. त्या सर्व तुम्हीं लक्षांत ठेवल्या म्हणजे तुम्हाला देशाचा इतिहास तुम्हांला माहित नाही असें कोणालाही म्हणतां येणार नाही. त्या सर्व लक्षांत ठेविल्या म्हणजे आपला देश व आपले थोर पूर्वज यांच्याबद्दल प्रेम, आदर व भक्ति तुमच्या मनांत नेहमीं राहील. ज्यांच्या मनांत स्वदेशाबद्दल व पूर्वजांबद्दल प्रेम, आदर व भक्ति नेहमीं भरलेली असते ते थोर होतात, सद्गुणी होतात व त्यांचेवर देव प्रेम करतो.

गोष्ट २ री.

आपण मराठे व आपला देश महाराष्ट्र.

कितीही वर्णन केलें, कितीही मर्यादा सांगितल्या तरी चटकन थरोबर कल्पना जशी नकाशा पाहतांच येते तशी कांहीं एरवीं येणार नाही, म्हणून हा पहा आपल्या महाराष्ट्राचा नकाशा. महाराष्ट्र म्हणजे मोठें राष्ट्र. कसे आहे आपल्या देशाचें नांव !

आपला देश खरोखरच नांवाप्रमाणें मोठा होता व आजही मोठा आहे. देश मोठा कसा होतो सांगा पाहूं ? काय म्हणतां, त्या देशांतल्या लोकांच्या पराक्रमानें ? होय बरोबर आहे. मराठे

शेच थोर पराक्रमी होते, म्हणून हा महाराष्ट्र खरोखरीच महाराष्ट्र झाला. हो, पण आपण मराठे कसे ? आपणांपैकीं काहीं ब्राह्मण, प्रभू, सोनार, तर काहीं यहूदी, पारशी, मुसलमान व ख्रिस्ती आहेत.—वाळानों, सांगतों कसें तें.—असा नियम आहे, कीं जो कोणी इंग्लंडांत जन्मेल तो इंग्लिश व त्याला इंग्लिशांचे सर्व हक्क प्राप्त व्हावयाचे. आपल्या हिंदुस्तानांतले काहीं लोक इंग्लंडांत जन्म पावल्यामुळे त्यांना इंग्लिशांचे हक्क मिळाले आहेत. तात्पर्य हें कीं, आपल्या निरनिराळ्या जाती असल्या तरी आपण सर्व महाराष्ट्राचीं लेकरें आहो. आपण जरी निरनिराळ्या धर्मांचे असलों तरी महाराष्ट्र ही आपली जन्मभूमि आहे. व ज्यांची ज्यांची म्हणून महाराष्ट्र ही जन्मभूमि आहे ते सर्व आपण मराठे. आपले हल्लींचे व्हाइसरॉय लॉर्ड रेडिंग धर्मानें यहूदी आहेत तरी ते आपल्याला इंग्रजच म्हणावितात व आपण सर्व त्यांना इंग्रज म्हणतो. तर मग हें लक्षात ठेवा- यचें, कीं महाराष्ट्रांतील आपण सर्व मराठे.

आतां जरी आपला हा महाराष्ट्रदेश मोठा झाला आहे, आतां जरी त्यांत मोठालीं शहरे आहेत, तरी हा पूर्वीं अगदीं भयाण होता. यांत मोठें थोरलें एक अरण्य होतें. याला तेव्हां दण्डकारण्य म्हणत असत. तेव्हां या ठिकाणीं फार दुष्ट व धिप्पाड असे रानटी लोक रहात असत. त्यांच्या राजाचें नांव रावण. तो लंकेत रहात असे. प्रभु रामचंद्र अयोध्येहून इकडे आले होते व पुष्कळ वर्षे गोदावरी नदीचे कांठीं नाशीक नांवाचें सुंदर व उत्तम हवा पाण्याचें शहर आहे तेथें आश्रम बांधून राहिले होते. त्यांचे बरोबर त्यांची बायको सीतादेवी व प्रेमळ पाठचा भाऊ

लक्ष्मण त्या आश्रमांत रहात असत. या ठिकाणच्या त्या राक्षसांचा, प्रभु रामचंद्रानें नायनाट केला व सज्जनांना रहाण्यास हें ठिकाण निर्भय व योग्य असें केलें. नंतर येथी लोकांनीं सतत उद्योग करून अरण्यांतील झाडी तोडून मोठाली गांवे व शहरे बांधलीं, यामुळे या ठिकाणाचें दंडकारण्य हें नांव जाऊन त्याला महाराष्ट्र हें बहुमानाचें नांव मिळालें.

या आपल्या महाराष्ट्रांत पहिल्या प्रथम शालीवाहन वंशाचे लोक आले. त्या वंशांतिल राजांनीं पुष्कळ वर्षे महाराष्ट्रांत राज्य केलें, व देशाची स्थिति सुधारली. यानंतर चालुक्य, राष्ट्रकूट, भोज, मौर्य, कदंब, शिलाहार, व यादव या वंशाचे लोक उत्तरेकडून इकडे आले. त्यांनीं येथे निरनिराळ्या प्रदेशांत राज्ये स्थापिलीं. नंतर बऱ्याच वर्षांनीं तीं राज्ये नाहीशी झालीं. या वंशांपासून व अशाच दुसऱ्या उत्तरेकडील वंशांपासून हल्लींची बरीच घराणीं उत्पन्न झालीं.

गोष्टें ३ री.

देवांची देवगिरी.

बाळांनीं, आपल्या या देशाला महाराष्ट्र हें नांव शोभतें, कारण हा देश पहिल्यापासून मोठमोठ्या पराक्रमी व सदाचरणी राजांनीं व सज्जनांनीं नटलेला होता. फार तर काय पण प्रत्यक्ष भगवान् श्रीकृष्ण हे देखील मथुरा नगरी टाकून या महाराष्ट्राचे जवळ द्वारकेस राज्य करावयास व सर्व लोकांना सुखी करावयास आले होते. आपला कृष्ण द्वारकेस जातो हें यादवांना समजलें यादव कृष्णाचे नात्यागोत्याचे. यादव कृष्णाचे जीव कीं प्राण. यामुळे कृष्णाप्रागून तेही द्वारकेस आले. त्यांनीं

या आपल्या महाराष्ट्रांत मोठमोठालीं राज्यें स्थापिलीं. महाराष्ट्र त्यावेळीं फार भरभराटीस आलेलें होतें. देवगिरीचे यादव राजे हे मथुरेच्या या यादवांचेच वंशज. भगवान् परमात्मा श्रीकृष्ण यांचे आपण वंशज आहों ही गोष्ट देवगिरीचे यादव राजे नेहमीं लक्ष्यांत ठेवीत. देवाचे वंशज म्हणून आपल्या राजधानीचें नांव त्यांनीं देवगिरी असें ठेविलें व आपल्या नांवापुढें देव असें पद ते जोडूं लागले, म्हणूनच कृष्णदेव, रामदेव, शंकरदेव याप्रमाणें त्यांचीं नांवें इतिहासांत प्रसिद्ध आहेत.

समजलेना बाळांनीं, या गोष्टीला देवांची देवगिरी असें मीं नांव दिलें त्याचें कारण ? ठीक आहे. या देवगिरीच्या देवराजांची नीट आठवण ठेवा वरें. याच देवांचें आडनांव यादव. या यादव शब्दांत थोडा फरक झाला व हा यादवांचा वंश पुढें जाधव या नांवानें प्रसिद्धीस आला. हें जाधव नांव आपल्या मराठ्यांच्या इतिहासांत फार प्रसिद्ध आहे. आपले शिवाजीमहाराज यांची सुशील माता जिजाबाई ही जाधवांचीच मुलगी. तेव्हां आपले शिवाजी महाराज आईच्या बाजूनें प्रत्यक्ष भगवान् श्री कृष्णाचे वंशज होते हें उघड आहे. असो.

यादवराजांचे वेळीं सर्व प्रजा धर्मानें वागत असे. त्यावेळीं लोक सुखी व समाधानी असत. यादवांनीं विद्येचा प्रसार करण्याकरितां पुष्कळ पैसा खर्च केला. कवी व ग्रंथकार यांना यादवराजांचा चांगला आश्रय असे. यामुळे या यादवांचे वेळीं पुष्कळ ग्रंथकार व प्रसिद्ध कवी या आपल्या महाराष्ट्रांत होऊन गेले. प्रसिद्ध कवी मुकुंदराय हे याच वेळीं झाले. मुकुंदरायांनीं विवेकसिंधु नांवाचा एक सुंदर ग्रंथ लिहिला आहे.

वैभवशाली यादवांची राजधानी देवगिरी ही त्यांचा मूळ पुरुष राजा भिल्लम यानें ११८७ सनांत स्थापन केली. या यादव वंशांत सिंधण, कृष्णदेव, महादेव, रामदेव हे राजे मोठे परा-

कमी व वैभवशाली होऊन गेले. सर्वांत अत्यंत पराक्रमी व वैभव-
शाली राजा रामदेव हा होय. याच्या कारकीर्दीत देवगिरी म्हणजे
संपत्तीचे माहेरघर होऊन बसली. गुलाबाचे फूल फुलले म्हणजे
त्याचा सुगंध दाही दिशांना पसरतो, त्याप्रमाणे देवगिरीच्या
संपत्तीची बातमी सर्व दिशांना पसरली. देवगिरी येथील संपत्तीच्या
गोष्टी ऐकून प्रत्यक्ष दिल्लीच्या लोकांच्याही तोंडास पाणी सुटले.

देवगिरीच्या लोकांची भरभराट झाल्यामुळे त्यांची मराठी
भाषाही भरभराटीस आली. यादवांच्या अमदानीत मराठी भाषा
नवीन जोमाने व नवीन रूपाने पुढे आली. तिला शोभा देण्यासाठी
व तिला श्रीमंत करण्यासाठी कवींमध्ये व देवभक्तांमध्ये हिऱ्या-
सारखे चमकणारे ज्ञानदेव त्याचे दोन भाऊ व एक बहीण
यांनी मराठीत सुंदर ग्रंथ लिहिले. ज्ञानेश्वरीसारखा सन्मार्ग-
दर्शक उत्तम धर्मग्रंथ राजा रामदेव यादव याचे कारकीर्दीत
श्री ज्ञानदेव यांनी लिहिला. याच रामदेवाच्या कारकीर्दीत
बोपदेव, चांगदेव व मुकुंदराज यांनी उत्तम व उपदेशपर धर्म-
ग्रंथ लिहिले. सुप्रसिद्ध वैद्यक ग्रंथ शारंगधरसंहिता याच
काळांत शारंगधराने लिहिला. त्याचप्रमाणे सुप्रसिद्ध हेमाद्रि
उर्फ हेमाडपंत हा शूर व विद्वान् ग्रंथकार याच रामदेवाच पदरी
होता. या हेमाडपंताची ओळख तुमची पुस्ती व मोडी पुस्तक
तुम्हांला करून देईलच. यानेच मोडी लिपी प्रथम सुरू केली.
याने ठिकाठिकाणी लोकांच्या उपयोगाकरिता मोठमोठ्या
रस्त्यांवर धर्मशाळा, विहिरी, तलाव व देवळे बांधली. त्यांपैकी
बरीच अजूनही पहावयास सांपडतात. सर्व बाजूंनी
आपल्या सुखासाठी ज्याने कष्ट केले अशा या हेमाडपंताची
आठवण बाळांनी, आपण नेहमी ठेविली पाहिजे.

सांगा पाहू बाळांनी, इतके थोर हिऱ्यासारखे तेजस्वी, चंदना-
प्रमाणे वेशासाठी देह झिजविणारे व मायभाषेसाठी उत्तम

ग्रंथ लिहिणारे सत्पुरुष ज्यांच्या कारकीर्दीत झाले त्यांचे देव हे नांव व यादव हा वंश अत्यंत पूज्य मानला पाहिजे कीं नाहीं ? देवच ते ! तेव्हां त्यांच्या देवराज्यांत व देवगिरींत देवासारखे उदार, पराक्रमी, परोपकारी व विद्वान् पुरुष व स्त्रिया झाल्या हे योग्यच झाले.

— — —
गोष्ट ४ थी.

भरतीमागून ओहटी.

किती तरी तो रामदेवांच्या कारकीर्दीचा सुखाचा काळ ! पण सर्वच दिवस सारखे नसतात. सुखाचे दिवस नेहमीच रहात नाहीत. सुखामागून दुःख, श्रीमंतीमागून गरीबी, भरतीमागून ओहटी असे चालावयाचेच. रामदेव यादव यांचे कारकीर्दीत लोकांच्या वैभवाला व सुखाला अतिशय भरती आली होती. समुद्राला पूर्ण भरती आली, लाटा जोरजोराने किनाऱ्यावर आदळू लागल्या कीं, समजावे आता थोड्या वेळाने ओहटी लागणार. तसेच महाराष्ट्रांत झाले. बाळांनो, मागे तुम्हांला सांगितलेच आहे कीं, देवगिरीच्या संपत्तीच्या गोष्टी ऐकून प्रत्यक्ष दिल्लीवाल्याच्या तोंडास पाणी सुटले ! याचा परिणाम असा झाला कीं, मोठे सैन्य घेऊन दक्षिणेकडे जावे, महाराष्ट्रांत शिरावे व देवगिरीवर हल्ला करून तेथील राजांची संपत्ति लुटून आणावी अशी इच्छा अल्लाउद्दीन यास झाली. हा अल्लाउद्दीन दिल्लीचा बादशाहा जलालउद्दीन याचा पुतण्या. हा उत्तर हिंदुस्थानांत कुरा येथे सुभेदार होता. त्याला देवगिरीच्या संपत्तीची बातमी लक्षातांच अठ्ठ हजार सैन्य बरोबर घेऊन देवगिरीवर चालून जाण्याचा व तेथील अलोट संपत्ति लुटून

आणण्याचा वेत त्याने केला. पुष्कळांनी त्याला सांगितलें कीं, कुरा येथून देवागिरी ७०० मैल दूर आहे. वाटेत भयंकर जंगलें आहेत. विंध्याद्रीसारखे उंच पर्वत व नर्मदेसारख्या मोठ्या नद्या आहेत. पण या सर्व संकटांना त्यानें जुमानलें नाहीं. वाटेत भयंकर लोक आहेत असें त्याला समजलें तरीही कचरला नाहीं. हिंदुलोक स्वभावानें सरळ व मोळे असतात, हें त्याला ठाऊक होतें. यामुळें त्यांना थाप देऊन आपण दक्षिणेंत जाऊं, ते आपल्या वाटेस जाणार नाहींत असें त्याला वाटलें, व झालेही तसेंच. कुरा येथून तो सन १२९३ त ८००० सैन्यासह निघाला. वाटेत 'मी माझा चुलता दिल्लीचा बादशहा याचेशीं भांडून तैलंगणचे राजाकडे नोकरी धरण्यास जात आहे' अशी त्यानें थाप दिली. यामुळें कोणी त्याचे वाटेस गेला नाहीं. हा सांगतो हें खरें कीं सोटें याची नुसती चवकशी देखील कोणी केली नाहीं, इतके आपले लोक मोळसट ! शौर्य, धैर्य, वगैरे उत्तम गुण जरी अंगीं असले तरी या मोळसटपणानें त्या सर्वांचें मातेरें होतें ही गोष्ट यावेळीं चांगलीच कळून आली. अल्लाउद्दीन प्रत्यक्ष देवागेरीच्या किल्ल्याच्या पायथ्याशीं आलासली आपलें सब थंडच. यादव राजा रामदेव हा सहज देवदर्शनास चालला होता, तेव्हां त्याला अल्लाउद्दीन आपल्या राजधानीजवळ आल्याची बातमी समजली, तें ऐकून तो घाबरला, कारण त्याचें सैन्य राज्यांत दूर अंतरावर कामगिरीसाठीं गेलें होतें. त्याचा शूर मुलगा शंकरदेव हाही तेथें नव्हता. तोही सैन्याबरोबर गेला होता. शेवटीं नाइलाज म्हणून रामदेव यानें धावपळ करून शहरातले काहीं लोक व आपले चाकरनोकर यांचें एक सैन्य तयार केलें. व तो अलाउद्दीनाशीं उभा राहिला. पण असल्या आयत्यावेळीं जमविलेल्या सैन्याचा अल्लाउद्दीनानें लगेच पराभव केला. तेव्हां रामदेव आपल्या

लोकांसह देवगिरीच्या किल्ल्यांत गेला. अल्लाउद्दीनानें लगेच त्या किल्ल्याला वेढा दिला व शहर लुटण्यास सुरवात केली. त्यानें लोकांवर अतिशय जुलूम करून त्यांची संपत्ती लुटली. तरी तो किल्ला त्याला घेतां येईना. तेव्हां त्यानें अशी बातमी उठविली कीं, ' मी फक्त एक लहानशी टोळी घेऊन तुं आलों आहे, माझे मोठे बादशाही सैन्य मागून येत आहे ' भोळा विचारा रामदेवराव ! त्याला ही अल्लाउद्दीनाची गप्प खरी वाटली. व तो घाबरून गेला. इकडे किल्ल्यांतील धान्य संपलें, तेव्हां पुष्कळ संपत्ती देऊन त्यानें अल्लाउद्दीनाशीं तह केला ! अशा तऱ्हेनें दुसऱ्यांदा त्याच्या थापेचा त्याला फायदा मिळाला, व भोळसटपणाचें फळ रामदेवाला मिळालें. या भोळसटपणानें आणखी एकदां असेंच नुकसान झालें. तें असें:-तह होऊन अल्लाउद्दीन आनंदानें परत जाण्यास निघणार, इतक्यांत रामदेवाचा मुलगा शंकरदेव मुख्य जय्यत सैन्य घेऊन आला तरी रामदेवानें त्याला 'लढाई करूं नको, तह झाला आहे' असा निरोप पाठविला, पण तो निरोप शंकरदेवानें मानला नाहीं, व तो आपल्या सैन्यासह अल्लाउद्दीनावर तुटून पडला. शंकरदेवाच्या सैन्यानें शौर्याची शिकस्त केली. अल्लाउद्दीन व त्याचें सैन्य आर्दी पराभव होण्याच्या वेतांत आलें. त्याच्या सैन्याचा समूळ नाश होण्याची वेळ आली, इतक्यांत किल्ल्याचे रक्षणास दुसरीकडे ठेवलेला रामदेवाचाच एक सरदार आपले थोडे लोक घेऊन जरूर नसतां शंकरदेवास मदत करण्याकरितां आला. त्याच्या सैन्याच्या पायांनीं उडालेली धळ शंकरदेवाच्या सैन्यानें पाहिली. भोळसटच ते, त्यांना वाटलें अल्लाउद्दीनाचें मोठे बादशाही सैन्य दिल्लीहून त्याचे मदतीस येत आहे. आतां आपला चक्काचूर होणार ! या खोट्या भीतीनें भेदरल्यामुळे शंकरदेवाचें सैन्य सैरावैरा पळूं लागलें. या लें

अल्लाउद्दीनास जय मिळाला. कां कशी आहे आपली गम्मत ! बाळांनो, पाहिलात हा भोळसट भेकडपणाचा परिणाम. हाच दुर्गुण जिथे तिथे नडतो. यासाठी याला जवळ येऊं देऊं नका.

झालें आरंभी सांगितल्याप्रमाणें भरती संपून अशा तऱ्हेनें देवगिरीच्या वैभवास ओहटी लागली. त्याला कारण भोळसटपणा. असो, पुनः पराभव झाला यामुळे आतां अल्लाउद्दीनाला अधिकच जोर माला. तेव्हां त्याला आणखी पुष्कळ संपत्ती व कांहीं प्रांत देऊन रामदेवानें त्याचे बरोबर कसाबसा तह करून त्याची दिल्लीस रवानगी केली.

अशा तऱ्हेनें मुसलमानांचा दक्षिणेंत प्रवेश झाला. नंतर कांहीं वर्षांनीं रामदेव दिल्लीस खंडणी पाठवीनासा झाला म्हणून सन १३०६ त अल्लाउद्दीनानें मलीक काफूर या सरदारास सैन्य बरोबर देऊन देवगिरीवर पाठविलें. त्यानें रामदेवाच्या राज्यांत लुटालुट चालविली. तेव्हां भिऊन जाऊन रामदेवानें अल्लाउद्दीनाशीं दिल्लीस जाऊन तह केला. यापुढें मरपेयंत रामदेवानें अल्लाउद्दीनास खंडणी दिली. त्याचे मागून शंकरदेव देवगिरीचा राजा झाला. तो अल्लाउद्दीनाला खंडणी देईना तेव्हां पुन मलीक काफूर यानें देवगिरीवर १३१२ त हल्ला केला, देवगिरी घेतली, राजा शंकरदेव याला ठार मारलें व सव महाराष्ट्रदेश मुसलमानी सत्तेखालीं आणला व अपार संपत्ती घेऊन काफूर दिल्लीस गेला. अशा तऱ्हेनें या महाराष्ट्राचे वैभवाचा सूर्य रामदेवाचे वेळीं आकाशाचे मध्यावर आला व शंकरदेवाच्या वेळीं तो मावळला व जिकडे तिकडे अंधार पडला, भरती गेली व ओहटीची सीमा झाली.

आपली मराठी भाषा.

जन्मभूमि जशी आपली भाता तशीच आपली भाषा ही देखील आपली माताच समजली पाहिजे. मायभाषा प्रत्येक सत्पुत्राला प्रिय असलीच पाहिजे. आपल्याला बा, बा, दा, दा, करतां येऊं लागल्यापासून तो मरेपर्यंत जी आपल्या जिभेवर नेहमीं आनंदानें रहाते त्या मायभाषेबद्दल आपल्याला अतिशय प्रेम वाटते हें योग्यच आहे. आपले पूर्वज कसे होते त्यांनीं काय काय पराक्रम केले हें आपणाला समजून घ्यावेसे वाटते, आणि म्हणूनच आपल्या पूर्वजांचा इतिहास आपण आवडीने वाचतो. त्याचप्रमाणें आपली मायभाषा कधीं जन्माला आली, तिची आई कोण, तिची आजी कोण, तिचे बाळपणीं लालन-पालन कोणीं केले, कोणत्या थोर विद्वान् कवींनीं व ग्रंथकारांनीं तिला श्रीमंत केले, कोणत्या ग्रंथकारांनीं तिला आजचे जोमदार रूप आणून दिलें हें समजावें, असें बाळांनीं, तुम्हाला सहजच वाटणार, म्हणून आपल्या भाषेच्या भरभराटीची हकीगत आतां मी तुम्हांला सांगतो. आताच महाराष्ट्राची भरभराट होऊन नंतर त्याच्या वैभवाला कशी ओहटी लागली हें तुम्हांला सांगितलें. यामुळे तुमच्या कोवळ्या मनाला फार वाईट वाटलें, यामुळे आतां मनाला आनंद देणारी मराठी भाषेच्या भरभराटीची हकीगत तुम्हाला सांगतो. महाराष्ट्रातील राज्यांच्या वैभवाला भरती आली व नंतर ओहटी आली. तसें काहीं आपल्या भाषेचें झालें नाहीं. मराठी भाषेची पुण्याई मोठी. सुखाच्या काळांत, त्याच राज्यात मराठी भाषा जोमानें वाढतच राहिली. पूर्वीच्या भरभराटीची आठवण मराठीनें आपल्या सत्पुत्रांना दिली. हल्लींचे वाईट

दिवस जातील व पुनः चांगले दिवस तुम्हांला खात्रीने येतील, असे पाठ थोपटून मराठीने आपल्या पूर्वजांना सांगितले, त्यांना धैर्य दिले यामुळे मराठ्यांचा वैभवसूर्य मावळला होता तो शिवरायाच्या रूपाने पुनः उगवला. तेव्हा आपल्या भाषेचे आपल्यावर किती उपकार आहेत बरे.

अशी ही आपली मायभाषा मराठी, महाराष्ट्री नांवाच्या प्राकृत भाषेपासून जन्माला आली व महाराष्ट्री ही संस्कृत भाषेपासून निघाली, म्हणजे आपली मराठी भाषा ही संस्कृत भाषेची नात व महाराष्ट्रीची मुलगी. ही आपली मराठी भाषा इसवी सनाच्या सहाव्या शतकांत जन्मास आली.

महाराष्ट्रातील लोक पहिल्यापासून हुशार, शूर व विद्वान असल्यामुळे त्यांची भाषा त्यांच्याप्रमाणेच जोरदार व सर्वांगांनी परिपूर्ण अशी झाली, कारण जसे लोक तशी त्यांची भाषा. फार प्राचीन काळापासून या आपल्या मराठी भाषेत विद्वानांनी वैद्यक, तत्वज्ञान, गणित, ज्योतिष, धर्मशास्त्र इतिहास वगैरे विषयांवर उत्तम ग्रंथ लिहून तिला श्रीमंत करून ठेविले आहे. इसवी सन ६०० मध्ये जन्माला आलेली आपली मराठी भाषा सुमारे तीनशे वर्षे वाढत होती. इ. स. ९०० च्या सुमारास तिला तारुण्यदशा प्राप्त झाली. लहानपणापासून या आपल्या मराठी भाषेचे लालनपालन तिची आजी संस्कृत भाषा हिने फार प्रेमाने केले. अजनही या मराठी भाषेवर तिची आजी संस्कृत भाषा फार प्रेम करते व तिला जेव्हां जेव्हां नड पडेल तेव्हां वाटेल तितके व वाटेल त्या विषयांवरचे संस्कृत शब्द देते. यामुळे आपली मराठी आपल्या आजीच्या वळणावर गेली आहे. संस्कृतप्रमाणेच मराठी मोहक झोंकदार व गोंडस बनली आहे. भाषेला नांवालाैकिकाला कवी आणीत असतात. ऋषी हे भाषेचे सुंदर अलंकार आहेत. आपल्या मराठीचा सर्वांत

मोलवान् व तेजस्वी अलंकार कोणता सांगा पाहूं ? अं, इतका उशीर ? बाळांनीं ज्ञानेश्वर महाराज हेच आपल्या मराठीचे पहिले व अत्यंत तेजस्वी अलंकार आहेत. ज्ञानेश्वरांनीं सर्व जगाला वदन करण्यास योग्य असा परमेश्वराचें ज्ञान देणारा ज्ञानेश्वरी नांवाचा मोलवान् ग्रंथ इसवीसनाच्या तेराव्याशतकात लिहिला. ज्ञानेश्वरी हा ग्रंथ मराठी भाषा जिवंत आहे तोपर्यंत कधीही नाहीसा होणार नाही. ज्ञानेश्वरी म्हणजे ज्ञानदेवांची अमरवाणी आहे; ज्ञानेश्वरी म्हणजे या लोकांतलें अमृत आहे. ज्ञानेश्वरी मराठी भाषेला महं देणार नाही. मराठी भाषा आपल्या जोमदार स्वरूपानें ज्ञानेश्वरी ग्रंथांत क्रीडा करितानां दिसते. ज्ञानेश्वरीनंतर ३०० वर्षांनीं म्हणजे सोळाव्या शतकात मराठी राज्य नाश पावले पण मराठी भाषा नाश पावली नाही. तिचा राजाश्रय नष्ट झाला तरी तिची वाढ सारखी चालूच राहिली. तिचा राजाश्रय गेला पण राजाश्रयापेक्षांही अधिक किंमतीचा असा संताश्रय तिला मिळाला. निरनिराळ्या संतानां आपलीं भाक्तिरसानें भरलेलीं सुंदर काव्यें मराठींत लिहून तिला बाळसेदार, गोंडस व बांधेसूद बनविलें. त्यांनीं तिला प्रेमळ व मोहक सौंदर्य आणून दिलें. महालिंगदास, एकनाथ, सरस्वति गंगाधर, विष्णुदास नामा, तुकाराम यांनीं मुसलमानी राज्यांत तिचें मोठ्या प्रेमानें संगोपन व संवर्धन केलें. पुढें तर शिवाजी महाराजांनीं १७ शतकांत मराठी राज्य स्थापन केलें, तेव्हां मराठीचा मोठाच उत्कर्ष झाला. आणि मुक्तेश्वर, वामनपंडित, श्रीधर व मोरोपंत वगैरे कवींनीं आपल्या मराठीस उत्कृष्ट भाग्यास चढविलें. कवी व ग्रंथकार यांनीं मराठीला श्रीमंत केलें, तर मराठी राजांनीं तिला ग्वाल्हेरपासून थेट तंजावरपर्यंत क्रीडा करण्यास मुलूस मिळवून दिला. मराठ्यांच्या

सत्तेचा उत्कर्ष शिखराला पोहोंचला तेव्हां मराठी भाषा उत्तरेस ग्वाल्हेरपासून दक्षिणेस तंजावरपर्यंत बोलण्यांत येत होती. मधल्या मुसलमानी अमलांत मराठीची फारशी भाषेशी मैत्री जुळली व गुणग्राहक मराठी भाषेनें व्यवहार व राज्य-कारभार यांत उपयोगी पडणारे डौलदार फारशी शब्द आपलेसे करून आपली तिजोरी भरली. ज्याप्रमाणें मुसलमानी अमलांत फारशी शब्द पटकावण्यास मराठीनें कमी केलें नाहीं, त्याच-प्रमाणें इंग्रजी अंमल चालू झाल्यापासून अलीकडच्या नवीन शास्त्रांतील व शोधांसंबंधीं इंग्रजी शब्द आपल्या तिजोरींत घेऊन आपला शब्दसंग्रह मराठीनें अतोनात वाढविला आहे. ती आतां फारच श्रीमंत झाली आहे. ती आपल्याला वाटेल त्या विषयावर लेख लिहिण्यास उपयोगी पडूं लागली आहे. पूर्वीच्या विद्वानांप्रमाणें हल्लींचे विद्वानही तिची वाढ निरनिराळे ग्रंथ लिहून व निरनिराळे शब्द तयार करून करीतच आहेत हें योग्यच आहे. सत्पुत्र असेंच आईचें वैभव वाढवीत असतात. बाळांनो, तुम्ही देखील विद्वान व्हा, सुंदरग्रंथ लिहा व आपल्या या मराठी भाषेच्या खजिन्यांत आणखी भर घाला.

गोष्ट ६ वी.

अलौकिक प्रामाणिकपणा व स्वामिभक्ति.

मराठी सत्ता महाराष्ट्रांतून कशी नाहींशी झाली हें बाळांनो तुम्हांला सांगितलेंच आहे. देवागिरीचें मराठी राज्य बुडालें व दिल्लीच्या बादशहाचा अम्मल आपल्या महाराष्ट्रावर चालू झाला. दिल्लीच्या बादशहानें महाराष्ट्राचा कारभार चालविण्या-

साठी एक स्वतंत्र अधिकारी नेमला व त्याला दक्षिणचा सुभेदार असा किताब दिला.

इस्मइलखान नांवाचा सुभेदार महाराष्ट्राचा कारभार दिल्लीच्या बादशहाच्या वतीने पहात असतां इ० स० १३४७ त गुजराथेत बंड झालें. तेव्हा दिल्लीचा बादशहा महंमद तघलख यानें हसन नांवाच्या सरदारास तें बंड मोडण्यास पाठविलें. सुभेदार इस्मइलखान व हसन यानीं तें बंड मोडलें. हें सर्व ठीक झालें. पण इस्मइलखान याची एक चूक झाली. ती ही की, त्यानें कांहीं बंडखोरांस आश्रय दिला. ही गोष्ट बादशहास कळली. तेव्हा आता बादशहा आपणांस जबर शिक्षा करील अशी इस्मइलखान व हसन यास भीति पडली. म्हणून त्यांनीं स्वतःच बादशहाच्या विरुद्ध बंड केलें. इस्मइलखानानें नासिरुद्दीन हा किताब धारण केला व हसनानें जाफरखान हा किताब धारण केला. नंतर त्यांनीं देवगिरी ऊर्फ दौलताबाद शहर घेऊन स्वतंत्र राज्य स्थापन केलें. बादशहा महंमद तघलख याचें सैन्य या बंडाचा मोड करण्याकरितां आलें होतें, त्याचा हसन ऊर्फ जाफरखान यानें पराभव केला. व बेदर व कंधारी हे किल्ले घेतले. नंतर इस्मइलखानानें सर्व सत्ता जाफरखानाचे स्वाधीन केली. तेव्हां जाफरखान यानें अल्लाउद्दीन हसन असा किताब धारण केला व कलजुर्गा या शहरास हसनाबाद असें नांव देऊन तें आपलें राजधानीचें शहर बनविलें. अशा तऱ्हेनें हसन, सुलतान ऊर्फ राजा झाला. हा हसन मूळचा एक शूद्रक गुलाम होता. मग हा गुलाम असून राजा कसा झाला असें बाळांनीं, सहजच तुम्ही विचारात. बाळांनीं, हा सर्व त्याच्या विलक्षण प्रामाणिकपणाचा प्रभाव बरे ! तो कसा तो ऐकाः—

दिल्लीस महंमद तघलख नांवाचा बादशहा राज्य करीत होता. त्याच्या पदरी गंगू नांवाचा एक ब्राह्मण होता. त्या गंगू ब्राह्मणाजवळ हसन हा गुलाम होता. हसनाने त्या ब्राह्मणाचे मोठ्या प्रामाणिकपणाने नोकरी केली. यामुळे गंगू ब्राह्मण खूष झाला व त्याने हसनाला गुलामगिरीतून मुक्त केले व त्याला कांही जमीन व एक बैलांची जोडी बक्षीस दिली. हसन ती जमीन नांगरीत असता, तीत त्याला एक मोहरांनी भरलेला हंडा सांपडला. तो त्याने लगेच आपला धनी गंगू ब्राह्मण यास नेऊन दिला. हा त्याचा विलक्षण प्रामाणिकपणा पाहून गंगू ब्राह्मणाचे त्याच्यावर फार प्रेम जडले. त्याने ही सर्व हकीगत बादशहास सांगितली. तेव्हा बादशहा फार खूष झाला व त्याने हसनाला दहा हजार स्वारांची सरदारी दिली. नंतर हसनास त्याच्या हाताखालच्या सैन्यासह बादशहाने महाराष्ट्रांत पाठविले. तेथे त्याने गुजराथचे बंड मोडले व एक स्वतंत्र राज्य स्थापून तो सुलतान झाला. तो इतक्या योग्यतेस चढला तरी आपला मूळचा धनी जो गंगू ब्राह्मण याला तो विसरला नाही. त्याने गंगू ब्राह्मण याला मोठ्या सन्मानाने दिल्लीहून आणिले व त्याला आपला मुख्य स्वजिन दार केले. शिवाय आपल्या ब्राह्मण धन्याच कायमचे स्मारक करण्यासाठी त्याने आपल्या राज्याचे नांव ब्राह्मणी राज्य असे ठेविले, व आपणा स्वतःला तो हसन गंगू ब्राह्मणी असे म्हणवू लागला. हसन गंगू ब्राह्मणी याचेच पुढे हसन कांगो बहामनी झाले. बाळांनी पाहिले तना हे विलक्षण प्रामाणिकपणाचे व स्वामिभक्तीचे उदाहरण. धन्य असले नोकर व धन्य असले धनी ! बाळांनी असेच प्रामाणिक व्हा म्हणजे देव तुम्हाला चांगले दिवस दाखवेल. पण भग

भराटांची स्थिती प्राप्त झाल्यावर आपल्या उपकारकर्त्यास विसरून जाऊं नका बरें. उपकारकर्त्यांची आठवण ठेऊन हसनप्रमाणें स्वामिभक्तीपर्वक उपकारकर्त्यांच्या उपकाराची फेड् करा.

ह्या थोर हसनानें इ. स. १३४७ पासून १३५८ पर्यंत सर्व महाराष्ट्रावर राज्य केलें. त्याचे मागून त्याच्या वंशांतल्या पंधरा राजांनीं राज्य केलें. त्या सर्वांस ब्राह्मणी ऊर्फ बहामनी राजे म्हणत. हें बहामनी राज्य १४९३ मधें मोडून त्याचीं पांच राज्ये झालीं, त्यांचीं नांवेः—(१) विजापूरचें अदिलशाही, (२) गोवळकोंड्याचें कुतुबशाही (३) बऱ्हाडचें इमाद-शाही (४) अहमदनगरचें निजामशाही व (५) बेदरचें बरीदशाही. या पांच राज्यांपैकीं विजापूर व अहमदनगर येथील राज्येंच विशेष प्रसिद्धीस आलीं. ह्यांच्याशीं शिवाजी महाराज व मराठे यांचा वारवार संबध आला. त्या राज्यांतील मुखूख घेऊनच शिवाजी महाराजांनीं मराठी राज्याची पुनः स्थापना केली. हीं दोनही राज्ये औरंगजेबानें बुडविलीं. बाकीचीं तीन दुबळीं राज्ये आधींच लयास गेलीं होती.

बहामनी राजे सर्व धर्मांच्या लोकांस आपआपल्या धर्माप्रमाणें वागण्यास मोकळीक देत असत. ते हिंदूंना त्रास देत नसत. हिंदूही त्यांचे राज्यांत शांततेनें व सुखानें शेतीभाती करून रहात असत.

गोष्ट ७ वी.

दारूचा भयंकर परिणाम.

ब्राह्मणी राज्याची सर्व बाजूनीं इतकी भरभराट झाली कीं प्रत्यक्ष दिल्लीच्या बादशहाला देखील त्या विषयीं दरारा वाटत असे. इतकें

मोठें, इतकें श्रीमंत, इतकें उत्तम राज्यपद्धतीचें राज्य त्यावेळीं दुसरें नव्हतेंच म्हटलें तरी चालेल. या राज्यांत संपत्ती व विद्या या दोहोंचा कमालीचा उत्कर्ष झाला होता. या ब्राम्हणी ऊक बहामनी राज्याचा इतका भरभराट होण्यास बहामनी राजाच्या वजिरांची हुशारी व कळकळ हीच मुख्यतः कारणीभूत झाली. बहामनी राज्याचें वैभव ज्या थोर, शूर व उदार पुरुषांनीं अतीशय वाढविलें त्याचें नांव वजीर महमद गवान. हा महमद गवान बहामनी वंशांतला राजा महमदशहा (दुसरा) याचा मुख्य वजीर होता. तो बहामनी राज्याचा जुना अत्यंत इमानी व हुशार नोकर होता. त्यानें राज्यकारभारांत उत्तम तऱ्हेची सुधारणा केली. त्यानें लोकांस उत्तम न्याय मिळावा ह्मणून चांगले व निःपक्षपाती न्यायाधीश नेमल. लष्करांत उत्तम लोकांचा भरणा व्हावा म्हणून शिपाई लोकांचे व लष्करी अधिकाऱ्यांचे पगार वाढविले व सैन्याची उत्तम तयारी ठेविली. शिक्षणखातेंही त्यानें सुव्यवस्थित केलें. जमीनीची नवीन पहाणी करून उत्पन्नाप्रमाणें योग्य सरकार-देणें ठरविलें. ह्या पद्धतीचे दाखले अजूनही या आपल्या महाराष्ट्रांत सांपडतात. राज्यकारभारांतील खात्यांचा एकमेकांवर अशा तऱ्हेनें दाब ठेवला होता कीं कोणासच अन्याय करता येऊं नये. अशा या थोर पुरुषाची बरोबरी करणारा कारभारी या हिंदुस्तानात तर नव्हताच, पण सर्व जगांत देखील त्याच्या योग्यतेचीं माणसें फारच थोडीं सांपडतील. तो उत्तम कारभारी होता इतकेंच नव्हे तर तो अत्यंत शूर सेनापती होता. त्यानें आपल्या शौर्यानें बहामनी राज्याचा सर्वत्र दरारा बसविला. बहामनी राज्यावर चालून आलेल्या शेजारच्या राजांचा पूर्ण पराभव केला व त्यांचा बराच मुलूस बहामनी राज्याला जोडला. शूर व हुशार तर तो होताच पण त्या शिवाय तो अत्यंत वार्मिक साधुपुरुष होता.

अशा या अद्वितीय पुरुषाचें चरित्र तुम्हाला सांगायें असें माझ्या मनांत येतें; कारण त्याचें तें नमुनेदार चरित्र वाचून तुम्हांला आपलें वर्तन उत्तम बनवितां येईल. महमद गवान हा इराणच्या राजाचा नातेवाईक होता त्याचा जन्म इराणांत सन १४०३ मध्ये झाला. तो भाऊचंदकीस वासून व्यापार करण्याच्या हेतूने निरानिराळे देश हिंडला. जेथें जेथें जाई तेथें तेथें थोर व विद्वान् अशा लोकांच्या भेटी घेऊन त्यांची तो भैत्री जोडित असे. फिरतां फिरतां इ०स० १४४६ सालीं तो समुद्राच्या मार्गानें कोंकणांतील दाभोळ नावाच्या बंदरास आला. दाभोळहून तो वेदर येथें गेला. तेथें त्याच्या अलौकिक गुणांमुळे बहामनी सुलतान दुसरा अल्लाउद्दिन यानें त्याला सरदार केलें व आपल्या नोकरीस ठेविले. तेव्हां पासून आपल्या अंगच्या हुशारीनें तो वाढत गेला. सुलतान महमदशहावर त्याची फार भाक्ति होती. एखादा विद्वान् त्याच्याकडे गेला व त्यानें त्याला योग्य बक्षीस दिलें नाहीं असें कधींही होत नसे. देशांतील सर्व विद्वानांस त्याचा मोठा आधार असे. त्याचा स्वभाव मनमिळाऊ होता. न्याय करण्याचे कामांत त्याच्या हातून पक्षपात कधींच झाला नाहीं. या आपल्या महाराष्ट्रांत त्याच्या उदारपणाची साक्ष देणाऱ्या इमारती व कामें पुष्कळ ठिकाणीं आहेत. वेदर शहरीं त्यानें एक पाठशाळा स्थापन केली यावरून प्रजेला विद्यादान देण्याची त्याला किती आवड होती हें दिसून येतें. तो उत्तम कवी होता व उत्तम गणितही होता.

अशा या थोर, परोपकारी, विद्वान्, शूर व कर्तबगार अलौकिक पुरुषावर भलताच खोटा आरोप करून बहामनी दारुबाज राजा महमदशहा यानें दारूनें धुंद होऊन त्यास ठार मार दिलें. हें बाळांनो, तुम्हांला खरें देखील वाटणार नाहीं. असें कसें

झालें तें सांगतों. महंमद गवान याच्या न्यायाच्या कारभारा मुळें राज्यांतील पैसे खाणाऱ्या अन्यायी सरदारांना तो दुष्टासारखा वाटे. याचा नाश केल्याशिवाय आपली बेअहोणार नाही व आपली पोळी पिकणार नाही असें त्यांना वाटलें म्हणून त्यांनीं एक गुप्त बेत केला. महंमद गवान हा शत्रूस सामील आहे असें सुलतान महंमद यास वाटावें म्हणून या दुष्टांनीं एक खोटेंच पत्र तयार केलें. त्यांत ओढ्याच्या राजास तूं महंमदशहावर स्वारी कर, मी तुला मदत करीन असा मजकूर लिहिला. नंतर त्यांनीं त्या पत्रावर महंमदाची बनावट सही केली व तें पत्र शहा दारू पिऊन धुंद झाला होता अशा वेळीं त्याच्या हातांत नेऊन दिलें. ही दारू काय अनर्थ करील याचा नेम नाही. शहानें महंमद गवानची थोर योग्यता सद्गुण व स्वामिभक्ति मुळींच लक्षांत आणली नाही. दारूच्या धुंदीत त्यानें एकदम महंमद गवान याला बोलावून आणलें व करा या दगलबाजाला ठार असा आपल्या नोकरांस हुकूम केला. महंमद गवान यानें आपण निर्दोषी आहे अशी शहाची खात्री करण्याचा पुष्कळ प्रयत्न केला पण त्याचा कांहीं उपयोग झाला नाही. शेवटीं मरण चुकत नाही हें लक्षांत येतांच तो स्वामिभक्त त्या अधम महंमदशहास म्हणाला, 'महाराज, मी मरणाला भीत नाही, पण अशा दुष्ट कृत्यानें तुमच्या कीर्तीला डाग लागेल व तुमचें राज्य लयाला जाईल याचें मला फार वाईट वाटतें. ' बाळांनो, या त्याच्या बोलण्याचा त्या अविचारी दारूबाज शहावर कांहींच परिणाम झाला नाही. शहानें नोकरांकडून तेथल्या तेथें त्याला ठार मारविलें. बाळांनो, हें चित्र पहा आणि हें दुसरेंही चित्र पहा. पहिलें चित्र अत्यंत सुशील, शूर, विद्वान व स्वामिभक्त

महंमद गवानचें, व दुसरें अत्यंत अविचारी, दारूबाजव कुतघ्न महंमदशहाचें. असा कुतघ्न राजाही कचितच पहावयास सापडेल व असा स्वामिभक्त वजीरही कचितच आढळेल. अजूनही महंमद गवानचे अलौकिक गुण आठवून व त्याचा झालेला दुःखकारक शेवट आठवून हजारों लोक हळहळतात. आपल्या आंगच्या अलौकिक गुणांनीं महंमद गवान यानें इतिहासांत आपले नांव अजरामर करून ठेविलें आहे. महंमद-शहाला मागाहून आपली चूक समजली. असल्या अलौकिक स्वामिभक्ताला आपण ठार केला हें फार भयंकर कृत्य केलें असें शहाला वाटलें, पण उपयोग काय ! झालें तें थोडेंच परत येत असतें ! शेवटीं या गोष्टीची वारंवार आठवण करून महंमदशहा लवकरच मरण पावला. सुशील स्वामिभक्तीचा नाश केल्याचें फळ लवकरच बहामनी राज्याला मिळालें. महंमद गवान मरतांना म्हणाला होता त्याप्रमाणें तें राज्य लवकरच नाश पावलें. महंमद गवानला इ. स. १४८१ सालीं ठार मारलें. तेव्हां त्याचें वय ७८ वर्षीचें होतें. बाळांनीं हा दारूचा परिणाम !

गोष्ट ८ वी.

शूर चांदबिबी.

बाळांनीं, स्वामिभक्त महंमद गवान यास महंमदशहानें अन्या-यानें ठार मारलें यामुळें बहामनी राज्य झुडलें व त्यापासून पांच राज्ये झालीं हें मागें तुम्हांला सांगितलेंच आहे. या पांच राज्यांपैकीं विजापूरचें राज्य व अहमदनगरचें राज्य हीं मुख्य होतीं. या दोनही राज्यांच्या इतिहासांत आपल्या पवित्र वर्त-नानें, विलक्षण स्वार्थत्यागानें, व अलौकिक शौर्यानें जिनें

आपलें नांव अजरामर करून ठेविलें आहे अशा चांदबिबीची गोष्ट मी आतां तुम्हांला सांगतां.

चांदबिबी ही अहमदनगरचा पराक्रमी सुलतान ^३ निजामशहा याची मुलगी. इसवी सन १५६४ मध्ये महाराष्ट्रांतील पांच सुलतानांचें सैन्य सुलतान हुसेन यानें एकत्र केलें. या पांच सुलतानांनीं तालिकोट येथें विजयानगरच्या रामराजाचा पराभव केला व त्याचें राज्य आपसात वाटून घेतलें. या गोष्टीच्या थोडे दिवस आधीं विजापूरचा सुलतान अदिलशहा यास अहमदनगरचा सुलतान हुसेन यानें आपली मुलगी चांदबिबी दिली होती. चांदबिबीच्या दुर्दैवानें लहानपणींच तिचा नवरा मरण पावला, तेव्हा तिला मूल झालें नव्हतें. यामुळे तिचा पुतण्या विजापूरच्या गादीवर बसला. तेव्हां तो लहान होता. विजापूरचें राज्य बुडूं नये यासाठीं चांदबिबीनें आपलें दुःख गिळनें व तो बालराजा व त्याचें राज्य यांचें संरक्षण करण्यासाठीं तिनें कंवर बांधली, व राज्य कारभार पाहूं लागली; परंतु विजापूरच्या वजीराचें तिच्याशीं वांकडे आलें, व त्यानें तिला सातान्यास कैद करून ठेविलें. पुढें तिची थोर योग्यता जाणणाऱ्या कांहीं लोकांनीं तिला सातान्याहून सोडवून परत विजापुरास अधिकारावर आणिले. परंतु तिच्या हातांत कारभार फार दिवस राहिला नाहीं. नंतर ती आपल्या माहेरीं अहमदनगरास १५८४ सनांत गेली. ती अहमदनगरला आल्यावर अहमदनगरचें राज्य जिंकावें म्हणून दिल्लीचा बादशहा अकबर याचा मुलगा मुराद यानें त्यावर स्वारी केली. तेव्हा अहमदनगरचें रक्षण करण्यासाठीं चांदबिबी पुढें आली. मुरादानें अहमदनगरचा तट उडवून देण्यासाठीं तीन ठिकाणीं भुयारें खोदून तीं दारूनें भरलीं. परंतु दारूला तो बत्ती लाव-

णार त्याच्या आधीच चपलाई करून शूर चांदबिबीने मजूर लावून तीं भुयारें रिकामी करण्याचा निश्चय केला. मजुरांबरोबर ते स्वतः दारू उपसून टाकण्याचें काम झपाट्याने करीत होती. तिनें दोन भुयारें तर उपसून टाकलीं. पण तिसरें भुयार उपसण्यापूर्वीच मुरादकडील लोकांनीं त्याला बत्ती लावली. यामुळे किल्ल्याच्या तटास मोठें थोरलें भगदाड पडलें. तरी देखील चांदबिबी डगमगली नाहीं. चांदबिबीच्या सेनापतीनें तिला आवण पळून जाऊं या असें पुष्कळ सांगितलें, पण तिनें तसें केलें नाहीं. तिनें अंगांत चिलखत घातलें व आपली तरवार हातांत घेऊन त्या भगदाडाशीं उभी राहिली व मोगल सैन्य किल्ल्यांत शिरावयास आलें कीं, त्यांना सपासप कापून काढूं लागली. या तिच्या शौर्याच्या वर्तनानें तिच्या घाबरलेल्या सैन्याला धीर आला व तेही तिच्याबरोबर मोगलाशीं लढूं लागले. त्या दिवशीं चांदबिबीनें शौर्याची शिकस्त केली. मुरादचे लोक पुनः पुनः तिच्यावर चालून येत व पुनः पुनः आपल्या तरवारीनें चांदबिबी त्यांना छाटून टाकी. असें एकसारखें चाललें होतें. इकडे मुरादच्या सैन्याला हटवीत असताच तिकडे तें भगदाड बुजविण्याचें तिनें जारीनें चालविलें व लवकरच तें भगदाड पुरतेपणीं बुजवून टाकलें. आपलें सैन्य थोडें, मुरादचें मोगल सैन्य अफाट. त्यापुढें आपला टिकाव फार वेळ लागणार नाहीं हें तिला माहीत होतें. झणून तिनें विजापुरास मदत मागण्याकरितां आपले हेर पाठविले. नंतर विजापूरचें सैन्य आलें. मग विजापूरच्या सैन्याच्या मदतीनें तिनें मुरादच्या सैन्यास हतकें जेरीस आणिलें कीं इ. स. १५९४ त तिच्याशीं कसाबसा तह करून मुराद दिल्लीकडे चालता झाला. बायका म्हणजे भिड्या, अशक्त, त्यांच शहाणपण चुलीपुरतें असं

नेहमीं म्हणतात. पण बाळांनीं, मोठमोठाल्या शूर पुरुषापेक्षां देखील अधिक शौर्य प्रसंग पडला असतां बायका दाखवूं शकतात व मोठें सैन्य घेऊन आलेल्या मुरादासारख्या शूर पुरुषाचा पराभव करून स्वदेशाचें रक्षण करूं शकतात हें, विलक्षण शौर्य गाजवून चांदबिबीनें सर्व जगास दाखवून दिलें आहे. या चांदबिबीच्या शौर्यानें व कर्तव्यगारीनें तिनें आपल्या महाराष्ट्राच्या इतिहासांत आपलें नांव अजरामर करून ठेविलें आहे. या आमच्या महाराष्ट्राच्या इतिहासात चांदबिबीप्रमाणें दुसऱ्याही शूर स्त्रियांनीं तरवार गाजविली आहे. नंतर तिनें बहादुरशहास अहमदनगरच्या गादीवर बसविलें व राज्यकारभार फार हुशारीनें चालविला. नंतर पुनः एकदां अकबर बादशहानें अहमदनगरावर हल्ला केला. त्या वेळीं तिच्या एका हमीरखान नांवाच्या अधिकाऱ्यानें तिच्या महालात जाऊन तिचा खून केला. अशा तऱ्हेनें तिचा खून झाल्यावर अकबराच्या सैन्यानें अहमदनगरावर हल्ला करून तें आपल्या ताब्यांत घेतलें. शूर चांदबिबीनें जिवांत जीव होता तोपर्यंत आपल्या राज्याचें रक्षण केलें. चांदबिबीचें शौर्य, चांदबिबीची धडाडी, चांदबिबीचा देशाभिमान व स्वार्थत्याग यांचें वर्णन करावें तेवढें थोडेंच. असलीं स्त्रीरत्नें या आपल्या महाराष्ट्रांत झालीं ही मोठी भूषणाची गोष्ट आहे.

गोष्ट ९ वी.

वजीर मलिकंबर.

बाळांनीं, अहमदनगरच्या संरक्षणाच्या खटपटींत महापराक्रमी चांदबिबीनें आपलें सर्व आयुष्य खर्च केलें व महाराष्ट्राचे इतिहासांत आपलें नांव अजरामर करून ठेविलें हें तज्ज्ञांला

मागचे गोष्टीत सांगितलेंच आहे. त्यां स्त्रीरत्नाचें दर्शन झाल्या-
नंतर सहजच तुम्हांला वाटेल कीं, याच्या सारखें एखादें
नररत्न त्या वेळीं आपल्या महाराष्ट्रात झळकलें नाहीं काय ?
कदाचित् शूर चांदबिबीची गोष्ट वाचून तुमच्या बहिणी
फुगून गेल्या असतील. 'आमच्या शूर देशभक्त चांदबिबी-
सारखा तुमच्या पुरुषात त्या वेळीं एक तरी हिरा निपजला होता
का,' असा प्रश्न विचारून तुमची ताई तुम्हाला कदाचित् हिणवूं
देखील लागली असेल. पण तिला म्हणावें जरा पुढें नजर
फेंक,' म्हणजे आमचा हिरा दिसावयाला लागेल. तो हिरा
कोणता म्हणाल तर कर्मवीर मलिकंजर. चांदबिबी मेली,
मोगलांनीं अहमदनगर घेतलें. राजा बहादुरशहाला कैद करून
दिल्लीस नेलें, सर्वच नाश झाला असें रडमाणें गात तो बसला
नाहीं. 'अहमदनगरचें राज्य बुडालें ? हरकत नाहीं. हा मलि-
कंजर त्याला पुनः स्थापिल, त्याला पुनः जोमदार करील, त्याचा
पराक्रम सर्वत्र गाजवील,' असें धैर्यानें जाहीर करून मलिकंजरानें
कंजर बांधली. यासाठीच मी त्याला कर्मवीर म्हणतो. सर्व-
स्वाचा नाश झाला, भयंकर निराशा भेवडावूं लागली, आशेचा
एकही किरण दिसेनासा झाला, तरी जो पुरुष तिळभरही
ढगमगत नाहीं, गेलेलें सर्व पुनः मिळविण्यास निश्चयानें कंजर
बांधतो त्या जवानमर्दालाच कर्मवीर म्हणतात. परीक्षा नापास
झाली म्हणून कपाळावर हात देऊन भागुबाईप्रमाणें मिळमिळ
रडणाराला कर्मवीर म्हणत नाहींत हें बाळांनीं पकें लक्ष्यांत ठेवा.
असो, असा हा नमुनेदार कर्मवीर मलिकंजर इ०स० १५४६त
जन्मला. हा जातीचा हबशी होता. अहमदनगरच्या राज्यकार-
भारांत अगदीं हलक्या नोकरीपासून वाढत जाऊन त्यानें
पूर्ण अनुभव मिळविला होता. मागल्या गोष्टीत सांगितल्या-

प्रमाणें अहमदनगर मोगलांच्या ताब्यांत गेल्यावर त्यानें खडकी नावाचें दुसरें सुंदर शहर बांधलें व तेथें अहमदनगरच्या निजामशाही राज्याची राजधानी नेली. निजामशाहीचा पुनर्जन्म झाला. तेथें राहून निजामशाहीला नावारूपास आणण्याचा जोरदार प्रयत्न त्यानें रात्रंदिवस चालूं ठेवला. हें खडकी शहर देवगिरी ऊर्फ दौलताबाद या शहरापासून सहा मैलांवर होतें. या खडकीलाच पुढें औरंगजेब बादशहानें औरंगाबाद असें नाव दिलें. मलिकंबरानें एक मोठी गोष्ट केली ती ही की, देशकार्यांत धर्मभेद पुढें आणला नाहीं. हा मुसलमान व हा हिंदु हा भेदभाव त्याचे जवळ नव्हता. अहमदनगरचें राज्य जोमदार करावयाचें ही एकच गोष्ट त्यानें सतत आपल्या डोक्यापुढें ठेवली. यामुळे मुसलमान व हिंदु यांची एकी झाली. शूर मुसलमान सरदारांच्या खांद्यास खांदा लावून शूर मराठे गढी तरवार उपसून अहमदनगरासाठीं जीव देण्यास तयार झाले. मराठे मुसलमानांच्या या अर्जचें एकीचा प्रभाव लवकरच दृष्टीस पडला. मलिकंबरानें या देशांभिमानी मराठे व मुसलमान यांच्या सैन्याचे मदतीनें गेलेला निजामशाहीचा मुलूख परत घेतला. हां हां म्हणतां अहमदनगर हस्तगत केलें व मोगलाचा रणशूर सेनापती खानखानान याचा पराभव करून त्याला बऱ्हाणपूर पर्यंत हांकलून दिलें. अशा रीतीनें अहमदनगरचा सौभाग्य सूर्य पुनः चमकूं लागला.

राज्यकारभाराची सुधारणाः—स्वदेशाला सुखी करण्यास मुसत्याः लढाया जिंकून काम भागत नाहीं. त्याला उत्तम तरवारी-प्रमाणें उच्चम लेखणीचीही जरूर लागते ही गोष्ट मलिकंबर विसरला नाहीं. मोगलाना हाकून देऊन निजामशाहीची पुनः

स्थापना केल्यावर त्यानें आपलें सर्व लक्ष्य लोकांची स्थिति सुधारण्याकडे लाविलें. कोणत्याही एका गोष्टींत हुशार माणसानें सर्व लक्ष्य घातल्यावर काम झालेंच म्हणून समजा. त्याप्रमाणेंच झालें. मलिकंबरानें राज्याचा कारभार इतका चोख करून सोडला, लोकहिताच्या इतक्या सुधारणा केल्या कीं महाराष्ट्रांतील लोक प्रेमाने व कृतज्ञतेनें अजूनही मलिकंभराची आठवण काढतात. त्यानें निजामशाहींतील जमिनींची मोजणी व पहाणी केली. सरकार देण्याचे दर अगदीं न्यायानें नक्की ठरविले. उत्तरहिंदुस्थानांत उत्तम ठरलेली तोडरमह्लाची जमाबंदीची पद्धत त्यानें महाराष्ट्रांत चालू केली. या कामीं मराठे सरदारांची व ब्राह्मणकारकुनांची त्यानें मदत घेतली. सर्व शेतांची मोजणी व पहाणी करून व मागील कित्येक वर्षांच्या उत्पन्नाची सरासरी काढून प्रत्येक शेतावरचें सरकारचें नक्की देणें त्यानें ठरविलें आणि तें पिकाच्या मानानें कमी जास्त देण्याची सवड ठेविली. कांहीं वर्षें लोकांस साऱ्याची माफी देऊन त्यानें नवीन जमिनी लागवडीस आणल्या. अशा तऱ्हेनें अमलदारांचा रयतेवर चालत असलेला जुलूम त्यानें बंद केला. यामुळे रयत सुखी झाली व सरकारचें उत्पन्नही वाढलें. लोक सुखी झाल्यामुळे देशांत स्वस्थता झाली व राज्याला बळकटी आली. गुजराथच्या सुभेदारानें जेव्हां अहमदनगरावर स्वारी केली तेव्हां मलिकंभरानें त्याला चांगलाच हात दाखविला. सन १६१७ त शहाजहानानें त्याचा पराभव केला. मोगलांच्या प्रबळ सैन्यापुढें त्याला हार खावी लागली हें खरें. तरी त्यांतल्या त्यांत आपल्या शक्तीप्रमाणें प्रजाहिताचीं कामें त्यानें पुष्कळ केलीं. हा थोर देशभक्त शूर पुरुष सन १६२६ त मरण पावला. तेव्हां त्याचें वय ८० वर्षांचें होतें.

त्याला दौलताबाद येथे पुरले. त्याची जमाबंदीची पद्धत अद्याप लोकप्रिय आहे. त्याची राज्यकारभार करण्याची हुशारी, न्यायी वर्तन, ईश्वरभक्ति, औदार्य व शौर्य या गुणांबद्दल महाराष्ट्र देशांत फार ख्याती आहे.

गोष्ट १० वी.

ओहोटी मागून भरती.

बाळांनी, देवगिरीच्या अत्यंत भरभराटीची गोष्ट मागे तुम्हाला सांगितलीच आहे. देवगिरीचे मराठे राजे यादव ऊर्फ जाधव यांचे वैभव रामदेवराव राजाच्या कारकीर्दीत शिखरास पोचले. वैभवाच्या भरतीची शिकस्त झाली म्हणजे लवकरच ओहोटीस सुरुवात होते असे मी त्या वेळी तुम्हांला सांगितले त्याची तुम्हांला आठवण आहेच. वैभवशाली रामदेवरावाच्याच कारकीर्दीच्या शेवटी मराठी राज्याच्या दुर्दशेस सुरुवात झाली. रामदेवानंतर शंकरदेवाचे वेळी दुर्दैवाची शिकस्त होऊन देवगिरीचे मराठी राज्य बुडाले व जिकडे तिकडे मुसलमानी अम्मल चालू झाला. आतां दक्षिणेंत फक्त विजयानगरचे बंडे मराठी राज्य जिवंत होतें, तेही दक्षिणेंतल्या पांच मुसलमानी राजांनी १५६५ त तालिकोटच्या लढाईत त्या राज्यावर एकदम हल्ला करून व त्याचा पराभव करून आपसात वांटून घेतले. झाले, आतां मात्र जिकडे तिकडे मुसलमानी अम्मल सुरू झाला. तरी देखील महाराष्ट्रांतील लोकांना वाईट वाटले नाही. मुसलमानी राजांची नोकरी आपल्या मराठे सरदारानीं इमानाने केली, व मुसलमानी राजांनीही मराठ्यांना चांगले वागविले व कारभारांत त्यांना मानाच्या व

मोठ्या अधिकाराच्या जागो दिल्या. यामुळे पहिल्याने मुसलमान व हिंदु याची एकी झाली. हिंदूंच्या पूर्ण मदतीने कारभार व वसूल उत्तम होऊ लागला. यामुळे त्याही स्थितीत महाराष्ट्राचे दिवस सुखांत गेले. परंतु बहामनी राज्य बुडून जी पांच राज्ये झाली म्हणून मार्गे तुम्हांला सांगितलें ती आप-आपसांत लढाया करूं लागली, एकमेकांच्या राज्यात लुटालूट करूं लागली. यामुळे हा आपला महाराष्ट्र भिकेस लागला. त्यांत आणखी मोगलांनी स्वाऱ्या केल्या यामुळे सर्वत्र गोंधळ व दुर्दशा झाली. मराठी राज्य गेलें तर गेलें, दक्षिणेतील मुसलमानी राज्यासच आपण मदत करूं व सर्वत्र शांतता ठेवूं अशा हेतूने मराठे सरदारांनी मुसमानी राज्याच्या सरंक्षणासाठीं जिवावर उदार होऊन प्रयत्न केले. ज्याप्रमाणें मुसलमान चांदबिबी व मलिकंबर यांनी आपलें सर्व बळ, चातुर्य व आयुष्य अहमदनगराच्या राज्याचें रक्षण करण्याकरितां खर्च केलें त्याचप्रमाणें मालोजी भोंसले व त्याचा मुलगा शहाजी भोंसले यांनीही मुसलमानांना परके न मानतां अहमदनगरच्या मुसलमानी राज्याचा बचाव आतिशय शौर्याने व हुशारीने केला व कांहीं दिवस त्यांना यश आलें. पण एखादें शाळ मुळांतच कुजलें व किडलें असलें म्हणजे त्याला वर कितीही टेका दिला तरी तें उलथून पडतें तसें झालें. अहमदनगरचें राज्य बुडालें. तीच दशा मुसलमानी राज्याची झाली. आतां मात्र ओहोटीची अगदीं शिकस्त झाली. त्यांतच दुष्काळ पडला. यामुळे आपला महाराष्ट्र हीनदीन झाला. देवा किती अंत पहातोस. प्राणाचा अन्त व्हावयाची वेळ आली. देवा, येऊं देरे या दीनाची तुला दया. असें सर्व लोक अगदीं नम्र होऊन देवरायाला विनवू लागले. झाली, ओहोटीची शिकस्त झाली. देवरायाला

दया आली व या महाराष्ट्राच्या ओहोटीनंतरच्या भरतीची सुरुवात करणारे कुलदीपक शिवाजी महाराज जन्माला आले. त्यांनी ओहोटीला हटविले व भरतीला म्हणजे भरभराटीला सुरुवात केली. अशा तऱ्हेने ओहोटी मागून भरतीही यावयाची- च हा नियम खरा झाला. हा नियम बाळांनी चांगला लक्षात ठेवा. अत्यंत वाईट स्थिति आली म्हणजे मनुष्याने खचून जाऊ नये. तर आतां लवकरच चांगले दिवस येणार हे लक्षांत ठेवावे, वरचा नियम आपणाला हे सांगत आहे, हा नियम दीनजनांचा मोठा आधार आहे.

गोष्ट ११ वी.

हे भोंसले कोण व कोठले ?

मालोजी भोंसले, त्यांचा मुलगा शहाजी भोंसले व त्यांचा कुलदीपक मुलगा शिवाजी महाराज यांचीं नावे व कामगिरी थोडीशी गेल्या गोष्टीत मी सांगितली. यावरूनच 'अहो पण हे भोंसले कोण व कोठले ?' असा प्रश्न तुम्हीं विचारला. प्रश्न अगदी योग्य आहे, म्हणून त्याबद्दलची गोष्ट तुम्हांला सांगतो. बाळांनी, म्हण आहे कीं, खाण तशी माती. सोन्याच्या खाणींत कांहीं लोखंड निघत नाही. सोन्याची उत्पत्ति सोन्याच्याच खाणींत व्हावयाची. थोर अवतारी शिवाजी महाराजांची उत्पत्ति थोर कुळातच व्हावयाची आणि तसेच झाले. भोंसले हे फार शूर बाणेदार व फार उच्च अशा क्षत्रिय कुळांतले होते. उत्तर हिंदुस्तानांत रजपूत लोक होते व आहेत हे आपल्याला ठाऊक आहेच. हे रजपूत क्षत्रिय आहेत. याची पूर्वी अनेक राज्ये होती. त्यात अत्यंत शूर व पराक्रमी असे चितोडचे राज्य

होतें. सर्व रजपूत कुळात चितोडचें कुल पाहिल्या प्रतीचें होतें. सर्व रजपूत त्याला श्रेष्ठ समजतात. त्या चितोड कुळांतील एक पराक्रमी देवराजजी नावाचा पुरुष नर्मदानदी उतरून महाराष्ट्रात १४१५ त आला. त्याच्याच वंशांत पुढें भोसजी नावाचा शूर पुरुष झाला. या भोसाजीवरून त्याच्या वंश-जांना भोसले असें नांव पडलें. शिवाजी महाराजांचे आजे मालोजी यांच्या आज्ञापासूनची हकीगत समजली आहे. शिवाजीचा आज्ञा मालोजी. मालोजीच्या आज्ञेचें नांव संभाजी असें होतें. संभाजीचा मुलगा बाबजी भोसले. बाबजीला दोन मुलगे होते, मालोजी व विठोजी. मालोजी हा सन १५५० त जन्मला. हे मुलगे पुढें मोठे झाल्यावर हे दोघे खानदेशांतील सिंदखेड गांवचे सरदार लुक्की जाधव यांचे नोकरीस राहिले. या नोकरीशिवाय यांना दौलताबादेजवळ असलेल्या वेरुळची पाटीलकी होती. यामुळें ही नोकरी संभा-लून मालोजी वेरुळास राहून तेथील पाटीलकीचेंही काम पहात असे. असल्या थुळक नोकरींत मालोजीसारखा महत्वा-कांक्षी पुरुष थोडाच राहाणार ! तो नंतर फलटणास संस्था-निक निंबाळकर यांचेकडे गेला. तेथें त्यानें फार पराक्रम करून कीर्ति मिळविली. यामुळें स्वप्न होऊन जगपाळराव निंबाळकरांनीं प्रत्यक्ष आपली बहीण दीपाबाई मालोजीस दिली. दीपाबाई हीच शिवरायांची आजी. नंतर मालोजीची कीर्ति ऐकून जाधवांनीं त्याची अहमदनगरच्या राजाजवळ शिफारस केली. तेव्हा त्यानें १५७७ त मालोजीस शिलेदार केलें. नंतर मालोजीनें आपल्या हाताखालीं पुष्कळ घोडेस्वार ठेवून चांगली कामगिरी बजावली. मालोजीला शहाशरीफ या पिराच्या कुपेनें दोन मुलगे झाले, म्हणून त्यानें त्यांचीं नांवें शहाजी व शरी-

फजी अशीं ठोविलीं. शहाजीचा जन्म १५९४ त झाला व शरीफजीचा १५९७ त झाला. या शहाजीचें पुढें जाधवाची जिजाबाई हिच्याशी लग्न झालें. शहाजी व जिजाबाई यांच्यावर देवाची फार मेहेरबानी असल्यामुळें त्यांना शिवाजी महाराजांसारखा पराक्रमी मुलगा झाला.

गोष्ट १२ वी.

जिजास्वयंवर.

बाळांनो, काय म्हणतां सीतास्वयंवर, रुक्मिणीस्वयंवर व दमयंतीस्वयंवर यांबद्दल पुराणांत तुम्हीं वाचलें आहे. पण जिजास्वयंवराविषयीं आम्हीं मुळींच ऐकिलें नाहीं. शिवाय अलीकडच्या इतिहासकाळांत स्वयंवराची मुळींच चाल नाहीं. नसेल बापडी. पण बाळांनो, म्हण आहेना, कीं थोराचें सगळेंच विलक्षण, तसेंच येथें आहे. आपल्या इतिहासांत लग्नाची हकीगत काय तर एका मुलीचा बाप मुलाच्या बापाकडे जातो, तुमचा मुलगा व तुमचें घराणें चांगलें आहे, तुमचेकडे माझी मुलगी पडावी अशी माझी इच्छा आहे, तेव्हां तिला आपण पदरांत घ्यावी अशी विनंति करतो. मुलाचा बाप मुलाला न विचारतांच स्वतःला पसंत असल्यास ठीक आहे असें म्हणतो व मग वाजंझ्याच्या कडकडाटांत, भिक्षुकांच्या मंत्रघोषांत व मेजवान्यांच्या धडाक्यांत लग्न निर्विघ्नपणें श्रीगणेशाच्या कूपेनें पार पडतें पण शिवाजी महाराज पडले विलक्षण पराक्रमी. तेव्हां त्यांच्या आईबापांचें लग्न देखील विलक्षण तऱ्हेनेंच व्हावयाचें. तसेंच तें झालें. तें नव्हे तो स्वयंवर होता. नवरी मुलगी जेव्हां स्वयं म्हणजे वर निवडते म्हणजे नवरा पसंत करते, तेव्हां त्या प्रका-

राला स्वयंवर म्हणतात. पुराणकौली क्षत्रियांत स्वयंवर फार होत असत. असो. आतां या गमतीच्या अर्वाचीन स्वयंवराची हकीगत सांगतो.

शहाजीचा बाप मालोजी याची निजामशारीत भराभर बडेजाव होत असतां १५९९ सालीं शिमग्याच्या सणांत रंगपचमीचे दिवशीं तो आपला चिमुकला मुलगा शहाजी याला बरोबर घेऊन जाधवरावांचे घरी पानसुपारीस गेला. शहाजी दिसण्यांत फार सुंदर व चलाख होता. त्याला पहातांच प्रेमानें जाधवरावानें त्याला आपलेजवळ बसाविलें. जाधवरावांना जिजाबाई म्हणून एक तीन वर्षांची सुंदर मुलगी होती. तीही जाधवरावांचे जवळ बसली होती. शहाजी तेव्हां ५ वर्षांचा होता व जिजाबाई ३ वर्षांची. होती एकमेकांचे जवळ एकमेक बसतांच दोघांची गट्टी जुळली. झालें बाळेंच तीं, लागलीं खेळायला व एकमेकांच्या अंगावर गुलाल उधळायला हें त्यांचें एकमेकांच्या अंगावर हंसत हंसत गुलाल उधळणें पाहून तेथल्या जमलेल्या सर्व मंडळींत एकच हंशा पिकला. वा, लागले नवरा नवरीप्रमाणें एकमेकांवर रंग गुलाल उधळायला, असें कांहीं म्हणाले. जोडा कसा अगदीं नामी शोभतो, असें दुसरे म्हणाले. जाधवरावांनाही फार मममत वाटली. हें पाहून जाधवराव थडेंनें म्हणाले ' बाळे, तुला हा नवरा आवडतो का ? हा जोडा फार सुंदर दिसतो. ? हें ऐकून मालोजी सर्वास म्हणाले, ' ऐका हो जाधवराव काय बोलले तें. आजपासून जाधवराव आमचे व्याही झाले. ' हा सर्व प्रकार जाधवरावांची बायको म्हाळसाबाई हिला पसंत पडला नाही. ती म्हणाला ' आम्ही किती श्रीमंत व मालोजी किती गरीब. तो का आमच्या बरोबरीचा आहे ? झालें बायकोपुढे जाधवरावांचें कांहीं चाललें नाही. शेवटीं ही गोष्ट अहमदनगरच्या राजापर्यंत

गेली. त्यालाही शहाजी व जिजाबाई यांचा जोडा चांगला शोभतो असेंच वाटलें. येऊन जाऊन काय तर मालोजी गरीब ऐवढेंचना, असें बादशहा म्हणाला व लगेच त्यानें मालोजीला राजा हा किताब व पाच हजारांची सरदारी दिली. अशा तऱ्हेनें हे स्वयंवर बादशहाने स्वरोस्वर घडवून आणलें. बाळानों, ही आपल्या स्वयंवराची विलक्षण हकीकत आठवून शहाजी व जिजाबाई किती वेळां तरी गालांतल्या गालांत हसली असतील बरें ! आपणही हंसतच ही गोष्ट येथें पुरी करूं.

गोष्ट १३ वी.

देवीचे दोन प्रसाद.

हातून मोठें काम व्हावयाचें म्हणजे त्याला स्वतांची कर्तबगारी व हुशारी लागतेच पण त्याच्याबरोबर देवाचीही कृपा लागत असते. आणि चांगल्या हेतूनें सतत उद्योग करणारावर देवही नेहमीं संतुष्ट असतो व त्याला त्याचे कामांत मदत करतो. मालोजी हा मूळचा केवळ पाटील, पण आपण राजा व्हावें अशी त्याला महत्वाकांक्षा, नुसती महत्वाकांक्षाच होती असें नाहीं तर ती सिद्ध करण्याकरतां त्याची रात्रंदिवस धडपडही चालूं होती. ती मालोजीची खटपट कुलस्वामीनी देवी भवानीला आवडली व आपली कृपा स्पष्ट करण्याकरितां तिनें त्याला प्रसादही दिला. देवाला ठाऊक होतें कीं मालोजीला पैशाची फार जरूर आहे. तेव्हां त्याला पैशाचा लाभ करून देण्याचें देवीनें ठरविलें. मालोजी जसा राजकारणी तसा धार्मिकही होता. तुळजापुरची देवी भवानी हिचा तो प्रेमळ भक्त होता. एके दिवशीं तो वेळूळ येथील आपल्या शेतांत हिंडत होता. त्या वेळीं देवीनें त्याला दर्शन दिलें व वर दिला कीं ' तुझी इच्छा

पूर्ण होईल, व तुझ्या वंशांत श्रीशंकराचा अवतार होईल. यास प्रमाण जवळच्या वारुळात द्रव्य आहे तें घे व आपलें काम कर'. देवीच्या सांगण्याप्रमाणें त्याला वारुळांत एक मोहोरांनीं भरलेला हंडा सांपडला. याच द्रव्याच्या व स्वतःच्या कर्तव्यगारीच्या जोरावर मालोजी वाढत वाढत राजा झाला. हा देवीचा पहिला प्रसाद. या प्रसादापेक्षांही मोठा प्रसाद शिवनेरीच्या शिवाई देवीनें दिला. मागल्या गोष्टींत सांगितल्या प्रमाणें शहाजी व जिजाबाईंचें लग्न बादशहाच्या मध्यस्तीनें झालें. पण या लग्नानुळे जाधवराव व मालोजी यांचीं मनं मात्र एकमेकांविरुद्ध झालीं. पुढें सासरे व जांवई यांचेही सूत नव्हतें शिवाय शहाजीचा सासरा जाधवराव पुढें मोगलास मिळाला यामुळे त्याचें उघड उघडच भांडण जुंपलें. मोगलाच्या वृत्तीनें जाधवराव यानें शहाजीवर हल्ला केला. शहाजीचें सैन्य थोडें हातें यामुळे त्याचा बादशाही सैन्यापुढें टिकाव लागेना. म्हणून तो चाकणहून फरुटणकडे म्हणजे आपल्या आजोळीं जाण्यास निघाला. जिजाबाई त्या वेळीं मरोदर होती. अगदीं नऊ महिने भरले होते. यामुळे शहाजीबरोबर तिला भरधाव घोड्यावरून जातां येईना, म्हणून शहाजीनें तिच्या रक्षणास थोडे लोक ठेवून तो पुढें गेला. मोगलाचा सेनापती जाधवराव हा आपली बायको जिजाबाई हिचा बाप आहे यामुळे त्याच्यापासून तिला त्रास होणार नाहीं हें त्याला ठाऊक नव्हतें. असो. शहाजीच्या अंदाजाप्रमाणें जिजाबाई आपला बाप जाधवराव याचे हातीं सांपडली. तिला तो आपले गावीं नेणार होता पण ही गोष्ट त्या मानी स्त्रीस कबूल झाली नाहीं. मला माझ्या नवऱ्याच्या जहागिरीतील शिवनेरी किल्ल्यांत पोचवा असें तिनें बापास निश्चन सांगितलें. त्याप्रमाणें जाधव-

शिवानें तिला 'शिवनेरीस पोंचविलें. मनुष्य अत्यंत संकटांत सांपडलें म्हणजे त्याला देवाची आठवण होते. परीक्षा जवळ आली म्हणजे 'देवा मला पास कर' अशी बाळानों तुमची प्रार्थना चालू होते. वास्तविक देवाची प्रार्थना रोजच्या रोज करावी.

शिवाजी

संकटांत सांपडलेली व निराधार जिजाबाई किल्ल्यावर असतां तेथें शिवाई देवीचें देऊळ आहे असें तिला समजलें. तेव्हां ती देवीच्या दर्शनास गेली. तिनें देवीच्या पायांवर मस्तक ठेविलें व प्रार्थना केली कीं शिवाई माते मला तुझ्या शिवाय कोणाचा आधार नाही. जाण तर उघड उघड शत्रु, पतिही दुर गेलेले आहेत. माते, तूंच या संकटांत माझी पाठीराखी. माते, मला कुलदीपक पुत्र दे, अशी भक्तीनें तिनें देवीची प्रार्थना केली. नंतर ती घरीं आली मग घोडेच

दिवसांनी सन १६२७ मध्ये वैशाख महिन्यांत तिला मुलगा झाला. शिवाई देवीचा हा प्रसाद म्हणून देवीचे उपकार स्मरून जिजाबाईने देवीच्या नावावरून त्याचे नांव शिवाजी असे ठेविले. हा बाळ म्हणजे आपले थोरले शिवाजी महाराज. शिवाजीचा जन्म म्हणजे महाराष्ट्राच्या भाग्यरवीचा उदय अशा तऱ्हेने शिवनेरी येथे झाला. शिवाजीला एक वडील भाऊ होता, त्याचे नाव संभाजी असे होते. स्वराज्यस्थापनेची मोठी कामगिरी शिवाजी महाराजाचे हातून झाली. मग कसे म्हणू नये त्यांना देवीचा प्रसाद. समजलेना बाळांना, देवीचे दोन प्रसाद. पहिल्या प्रसादाने नुसता पाया घातला; व या दुसऱ्या प्रसादाने त्या पायावर स्वराज्याची सुंदर इमारत उभी केली. शिवरायाची जन्मभूमि शिवनेरी पहावी अशी तुम्हाला सहजच इच्छा होणार. म्हणून सांगून टाकतो की हा शिवनेरी किछा, पुणे जिल्ह्यांत जुन्नर गांवाच्या लगत आहे. जुन्नरास पुण्याहून मोटारीने किंवा बैलगाडीने जावे.

गोष्ट १४ वी.

आई थोर तुझे उपकार.

बाळांना, वर मी आई थोर तुझे उपकार असे शब्द लिहिले हे वाचून तुम्हाला कदाचित् आश्चर्य वाटेल. पण या गोष्टीला तसे नांव देणेच योग्य आहे. गेल्या गोष्टीत माता जिजाबाई हिच्या नवसाला देवी पावली व शिवाई देवीचा प्रसाद म्हणून आपल्या बाळाचे नांव जिजाबाईने शिवाजी असे ठेविले ही हकीगत तुम्ही वाचली. या गोष्टीत शिवाजीच्या बाळपणाविषयी मी तुम्हाला माहिती देणार आहे. बाळांना, तुम्हाला स्वतःच्या

अनुभवावरून ठाऊक आहेच की बाळपणातला बहुतेक काळ आपल्या आईचे शिक्षणात व संगतीत जातो. त्या वेळी आईने आपणाला जे शिकविले ते आपण मोठ्या आनंदाने शिकलो. लहानपणी जसे वळण लागते तसेच पुढे मोठेपणी, वर्तन घडते. आई जर चांगली शिकलेली, सद्गुणी, महत्वाकांक्षी व स्वदेशभक्त असली तर मुलंही तशीच होतात. याचे कारण त्याचे लहानपणचे शिक्षण त्यांचे आईकडूनच त्यांना मिळते. ही झाली साधारण सर्व लोकांची गोष्ट. पण आपल्या शिवाजी महाराजांच्या संबंधांत ही गोष्ट विशेष तऱ्हेने खरी आहे. शिवाजी महाराज जे एवढे मोठे झाले त्याचे बहुतेक श्रेय त्यांची आई जिजाबाई हीस दिले पाहिजे. जन्मापासून शिवाजी आपला बाप शहाजी याचे जवळ फारच थोडे दिवस होता. त्याचा बहुतेक काळ त्याच्या आईजवळच गेला. यामुळे लहानपणापासून शिवाजीस आईचा लळा विशेष होता. शिवाजीच्या लहानपणचे शिक्षण त्याची आई जिजाबाई व कारभारी दादाजी कोंढदेव या दोघांच्या देखरेखीखाली झाले. त्यांतल्या त्यात आईकडे बरेच श्रेय येते. दादाजी कोंढदेव बोलून चालून कारकुनी वळणाचा, तेव्हां त्याने शिवाजीला लिहावयास व वाचावयास शिकविले असावे. बाकी त्यानेच शिवाजीला वाचावयास व लिहावयास शिकविले असेल जिजाबाईने शिकविले नसेल असेही म्हणता येत नाही. कारण जिजाबाईला देखील लिहितां वाचता येत होते. मुख्यतः स्वदेशाभिमान, बाणेदारपणा, शौर्य, धाडस, महत्वाकांक्षा व स्वधर्मनिष्ठा या मोलवान् गुणांचे बीज शिवाजीच्या कोमल मनात कोणी लाविले ? असा प्रश्न केल्यास जिजाबाईने, असेच उत्तर द्यावे लागेल. हे सद्गुण शिवाजीस शिकवावयाला तीच विशेषतः योग्य

होती. बाप व नेवरी यांच्यापासून ताटातूट झाल्यामुळे तिच्या मूळच्या मानी स्वभावांत निश्चय, धैर्य व साहस या गुणांची भर पडली होती. तिचा सर्व आधार व प्राणविसावा बालशिवजी हाच होता. शिवबालाही आई शिवाय प्रेमाचे माणूस कोणीच नव्हते त्याचे सर्व लाड पुरविणारी त्याचे सर्वस्व काय ती त्याची आई. तिने अनेक कष्ट सोसून अत्यंत काळजीने व प्रेमाने आपल्या शिवबालाला उत्तम शिक्षण दिले. तिने मागील पूर्वजांच्या शौर्याच्या, वैभवाच्या, कारस्थानांच्या व धडाडीच्या गोष्टी शिवबालाला सांगून त्याच्या कोमल मनांत अचाट कुतूहल करण्याचा हिंमत आणली. शत्रूंचे पारिपत्य करून कुटाचा उद्धार करणारा शककर्ता आपले कुळांत निपजणार आहे म्हणून देवीचे दृष्टांत झाले आहेत, पण ते केव्हां खरे होतील कोण जाणे ! असे डोळ्यांत पाणी आणून तिने बालशिवजीपाशी वारंवार म्हणावे. महाभारत व रामायण या ग्रंथातल्या धैर्य व शौर्य यांच्या कथा ती नेहमी त्याला सांगत असे व त्यामुळे सहजच त्या कथांतल्या सारखी मोठमोठी कामे आपण करावी अशी त्याला इच्छा झाली. त्याला कथाकीर्तने ऐकण्याचा चांगला नाद जो इतका लागला होता, त्याला कारण त्याची आईच होती. बाळांनी, ज्याला आपल्या पूर्वजांचा अभिमान नाही त्याच्या हातून मोठी कामे कधीच होणार नाहीत. जिजाबाईने पूर्वजांविषयी शिवजीच्या बालहृदयांत तेजस्वी अभिमान उत्पन्न केला. म्हणूनच तरुणपणी त्याचे हातून महाराष्ट्राचा उद्धार झाला. सांगावयाचे तात्पर्य हे की, शिवजीस आईपासून उत्तम शिक्षण प्राप्त झाले. नुसते पुस्तकी शिक्षण केव्हांही उपयोगाचे नसते. नुसत्या पुस्तकी शिक्षणाचा परिणाम कोणी आपण पहातच आहो. त्या धडामोडीच्या काळांत तर

पुस्तकी शिक्षणापेक्षां, शरीर धड्डेकड्डे व काटक करणाऱ्या मर्दानी शिक्षणाचीच फार जरूर होती. त्याप्रमाणे आपल्या आजूबा-जूस काय चालले आहे, आपला देश कोणत्या स्थितीत आहे, त्याला अशी वाईट स्थिति कां आली, व ती दूर कशी करतां येईल याविषयीच्या शिक्षणाची त्याकाळी फार जरूर होती. जिजाबाईची विशेष स्तुति करावीशी वाटते ती याचकरितां. तिने शिवाजीला पुराणांतल्या नुसत्या गोष्टी सांगून गोष्टीवेल्हाळ बनाविले नाही. तिने पुराणांतल्या गोष्टी सांगून, त्या वेळच्या स्थितीत त्या गोष्टीपासून काय शिकावे हेही बालशिवाजीला समजावून सांगावे. स्वतः जिजाबाई अतिशय महत्त्वाकांक्षी होती. तिचे शहाणपण चुलीपुरते नव्हते. पुरुषांस व स्त्रियांस अतिशय उपयोगी असे शौर्य तिच्या अंगी होते. घोड्यावर बसण्यांत ती पटाईत होती. लहानपणापासून दुसऱ्याचा आधार नाहीसा झाल्यामुळे स्वावलंबनाचा धडा ती लहानपणीच शिकली होती, यामुळे तोच धडा तिने आपल्या प्रिय बालकास शिकविला. जिजाबाईला लिहितां वाचतां येत होते, हे वर सांगितलेच आहे. शिवनेरीस असतांना व नंतर तीन वर्षांच्या बालशिवाजीस घेऊन पुण्यास आल्यावर अनेक कारभार स्वतःच्या जबाबदारीवर ती करित असे. दादाजी कोंडदेव व जिजाबाई यांचे सर्व गोष्टीत एकमत असे. शिवाजी लहान असतां सर्व राज्यकारमाराची जबाबदारी तिच्यावरच होती. शिवाजी मोठा झाला, मोठमोठालीं शौर्याचीं कामे करू लागला, तरी राज्याच्या मसलतींत व मोठमोठ्या घडामोडींत तिचे अंग असे. मोठमोठ्या कठीण प्रसंगी व संकटांचे वेळी शिवाजीला योग्य सल्लामसलत देऊन जिजाबाईच त्याला संकटांतून पार पडण्यास समर्थ करित असे. जिजाबाई शिवाजीचा व त्याच्या नूतन राज्याचा

एक महत्त्वाचा आधार होता. आश्चर्याची गोष्ट ही की, मोठमोठ्या न्यायाधीशांनाही निकाल करतां येणार नाही असल्या कठीण व भानगडीच्या तंट्याचें दोन्ही बाजूंचें म्हणणें ऐकून दोनही पक्षांना पसंत पडतील असे निकाल तिने दिलेले होते, असें नवीन मिळालेल्या कागदपत्रांवरून सिद्ध झालें आहे. भवानीमातेवर भरंवसा ठेवून शिवबाला धाडसाचीं कामें करण्यास ती उत्तेजन देत असे व कागावर जातांना तूं खास यशस्वी होऊन येशील असा त्याला आशीर्वाद देत असे. यश संपादन करून परत आल्यावर ती त्याची पाठ थोपटून शाबासकी देत असे. त्या शाबासकीने शिवाजीला जो आनंद होत असे तसा दुसऱ्या कशानेही होत नसे. पास झाल्यावर घरीं येतांच आईची शाबासकी मिळविण्यास तुम्ही किती उतावळे होतां हे बाळांनो, तुमचें तुम्हांलाच ठाऊक आहे. थावरून आईच्या शाबासकीत काय जादू भरली आहे हे मी तुम्हांला सांगावयास नको. शहाजी मरण पावला तेव्हां तिला अतिशय दुःख झाले व त्या दुःखाचे भरांत ती सती जावयास निघाली. तेव्हां एवढा शूर व शत्रूंचा कर्दनकाळ शिवाजी पण अगदीं लहान लेंकराप्रमाणें आईचे पाय धरून अतिशय शोक करूं लागला. आई तूंच माझा आधार, आई तूंच माझा देव, आई तूंच माझें सर्वस्व. तूंच गेल्यावर मी कोणाच्या आधारावर जगूं ? नकोग आई मला टाकून जाऊं अशी शिवाजीनें दीनपणांनं विनवणी केली. जिजाबाईचें मन कळवळलें व सर्व दुःख मिळून केवळ आपल्या शिवबासाठीं सती जाण्याचा निश्चय तिनें सोडून दिला. धन्य माता जिजाबाई आणि धन्य तो सत्पुत्र शिवाजी.

गोष्ट १५ वी.

स्वामिभक्त दादाजी कोंडदेव.

शिवाजी महाराजांना लहानाचे थोर करण्याची कामगिरी मुख्यतः त्यांची आई जिजाबाई हिच्यावर पडली होती हे मागील गोष्टीत सांगितलेच आहे. ही कामगिरी उत्तम तऱ्हेने बजावण्यास तिला दादाजी कोंडदेव याची फार मदत झाली. शिवाजी महाराजांचे मन सर्वगुणसंपन्न करण्यास जिजाबाईला दुसऱ्याची मदत लागली नाही. ते काम तिने एकटीनेच उत्तम बजावले. पण पुणे व सुपे येथील जहागिरीची व्यवस्था कशी पहावी हे प्रत्यक्ष हिंदून व लोकांच्या भेटी करवून दादाजी कोंडदेव याने शिवाजी महाराजांना शिकविले. दादाजीने शिवबाला मराठी, उर्दू, संस्कृत, फारशी या भाषा शिकविल्या. जिजाबाईप्रमाणे दादाजीनेही शिवरायांना धर्माचे शिक्षण देऊन धर्मशील बनविले. याशिवाय शेतसाऱ्यांची वसुली नीट करून प्रजेला सुखी कसे करावे, शेतकऱ्यांस उत्तेजन देऊन उत्पन्न कसे वाढवावे, घोडे वगैरे जनावरांची जोपासना कशी करावी, नोकरचाकराची निवड कशी करावी, त्यांना संतुष्ट व आज्ञाधारक व कर्तबगार कसे बनवावे, सैन्याला हुकमतीत कसे ठेवावे इत्यादि गोष्टींचे ज्ञान शिवाजी महाराजांना दादाजी कोंडदेवाकडून प्राप्त झाले. शिवाजी हा क्षत्रियाचा मुलगा आहे हे लक्षांत ठेऊन दादाजीने शिवाजी महाराजांना युद्धकला शिकविण्याची उत्तम व्यवस्था केली. त्यांचे शरीर बळकट व चपळ व्हावे म्हणून त्यांना कसरत व व्यायामाचे निरनिराळे प्रकार त्याने शिकविले. हे सर्व वाचून बाळांनी तुम्ही म्हणाल की, तर मग दादाजीला राजगुरु म्हणा स्वामिभक्त का म्हणता ? बाळांनी, दादाजीला राजगुरु म्हणण्यास काही हरकत

नाहीं, पण मनुष्याच्या हातून बरींच कामें झालीं असतील तर त्याच्या मुख्य व महत्त्वाच्या कामावरूनच त्याला ओळखतात. आतां शिवाजी महाराजांना त्यानें उत्तम शिक्षण दिलें हें खरें, पण त्या कामीं मुख्य कामगिरी व योजना शिवाजी महाराजांची आई जिजाबाई हिची होती. शहाजी व जिजाबाई यांचा दादाजी हा विश्वासू कारभारी होता. जिजाबाईचा त्याचे हुशारीवर व स्वामिभक्तीवर पूर्ण विश्वास होता. सर्व कामांत दादाजी आपला उजवा हात आहे असें जिजाबाई मानीत असे. आणि दादाजीही त्याच्यावर टाकलेल्या विश्वासाप्रमाणें अत्यंत कळकळीनें जिजाबाईच्या इच्छेप्रमाणें सर्व कामें बजावीत असे. खरोखरच तो जिजाबाईचा उजवा हात होता आणि शिवाजीला जें त्यानें शिक्षण दिलें तें जिजाबाईचा उजवा हात म्हणूनच निच्या इच्छेप्रमाणें व योजने-प्रमाणें दिलें.

यामुळें दादाजीची ज्या गुणावरून विशेष स्तुति करावयाची तो गुण म्हणजे त्याची अलौकिक स्वामिभक्ति. दादाजी फार हुशार, प्रामाणिक व विश्वासू आहे अशी शहाजीची खात्री होती. यामुळें त्यानें पुणें, सुपें, बाराभति, इंदापूर, मावळ वगैरे महाराष्ट्रांतील आपल्या जहागिरीचा कारभार पाहाण्यास त्यास नेमिलें. ही धन्यानें नेमून दिलेली कामगिरी स्वामिभक्त दादाजीनें उत्तम प्रकारें बजावली. दादाजीवर शहाजीनें एवढी जबाबदारीची कामगिरी सोंपविली याचें कारण दादाजी हा भोसल्याचा विश्वासू व जुना नोकर होता. माळोजी जेव्हां हिंमणी वेरूळ वगैरे गांवचा पाटील होता तेव्हां दादाजी तेथें कुलकर्णी होता. त्या वेळेपासून दादाजीची कर्तबगारी व स्वामिभक्ति शहाजीला माहित होती.

दादाजीने पुण्याकडील शहाजीच्या जहागिरीचा कारभार फार मन लावून केला. दादाजी कारभारी झाला तेव्हा मुसलमानी लुटालुटीमळे व दुष्काळामुळे तो प्रात ओसाड झाला होता. त्यांत दादाजीने पुनः वसति करविली व तो चांगला सुपीक बनविला. आसपासचे शेतकरी आपल्या प्रांतांत यावे म्हणून दादाजीने त्यांना काहीं वर्षे फुकट जमिनी दिल्या. त्याने जमिनीची पीकपहाणी केली व नेमस्त सारा ठरविला. पीक कमी आले तर साराही कमी द्यावयाचा असे त्याने ठरविले. यामुळे आसपासचे पुष्कळ मेहनती शेतकरी त्या प्रांतांत येऊन त्यांनी शेत सुपीक केली. यामुळे जहागिरीचे उत्पन्न वाढले. त्या प्रांतांत वाघ, लांडगे वगैरे भयंकर जनावरे फार होती. त्यांचा नायनाट करावा म्हणून जंगलांतील मावळे वगैरे लोकांस त्याने असे कळविले की, जो कोणी वाघ, लांडगा वगैरे क्रूर जनावर मारून आणील त्याला बक्षीस मिळेल. बक्षिसांच्या आशेने मावळे लोकांनी वाघ व लांडगे याचा चांगलाच फडशा उडविला, यामुळे तो गाव निर्भय झाला. चोरांचा बंदोबस्त व्हावा म्हणून त्याने जागजागी चौक्या ठेविल्या. जहागिरीत पुष्कळ सुंदर बागा तयार व्हाव्या म्हणून त्याने लोकांना फळझाडे लावण्यास मदत केली. यामुळे जिकडे तिकडे सुंदर बागा तयार झाल्या. जहागिरीत जे किल्ले होते, त्यांची त्याने नीट दुरुस्ती केली. व त्यावर रक्षणासाठी लोक ठेविले. त्याने मावळे लोकांचे एक लहानसे सैन्य तयार केले. जहागिरीत स्वतंत्रतेने वागावयास संवकलेल्या देशमुख, देशपांडे वगैरेना त्याने ताळयावर आणले. अशा तऱ्हेने जहागिरीची उत्तम व्यवस्था मोठ्या कळकळीने ठेऊन खर्च वजा जातां जे उत्पन्न उरे ते हा प्रामाणिक स्वामिभक्त वेळचे वेळी शहाजीकडे पाठवीत

असे. आपल्या धन्याची बायको हिचें सर्व प्रकारें त्यानें गहाळ केलें, धन्याचा मुलगा शिवाजी याचें लालनपालन व शिक्षण केलें, व धन्याची जवळजवळ ओसाड झालेली जहागिरी उत्तम भरभराटीस आणली, यावरून त्याच्या स्वामिभक्तीची कोणासही उत्तम कल्पना होईल.

गोष्ट १६ वी.

दादाजीचा अलौकिक प्रामाणिकपणा.

बाळांनो, दादाजी कोंडदेव मोठा स्वामिभक्त होता व तो धन्याची बायको व धन्याचा मुलगा यांचें संरक्षण व हित अत्यंत कळकळीनें व हुशारीनें व देह झिजवून करीत असे हें तुझाला मागल्या गोष्टींत सांगितलेंच आहे. दादाजी हा जसा स्वामिभक्त होता तसाच तो फार प्रामाणिकही होता. त्याच्या प्रामाणिकपणाविषयीं एक सुंदर गोष्ट प्रसिद्ध आहे ती अशी:—

आपल्या धन्याचा मुलगा याला जहागिरीची प्रत्यक्ष माहिती व्हावी म्हणून दादाजी शिवाजीला बरोबर घेऊन जहागिरीतील निरनिराळ्या भागांत हिंडत असे व त्याला प्रजेची ओळख करून देत असे. त्याचप्रमाणें त्यानें जहागिरींत ठिकाठिकाणीं बागा तयार करविल्या होत्या त्याही तो शिवाजीला दाखवीत असे. एके दिवशीं नेहमीच्या क्रमाप्रमाणें शिवाजीला बरोबर घेऊन शहाजीच्या एका आंब्याच्या बागेंतून तो चालला होता. इतक्यांत सहज हातास लागण्यासारखा एक पक्का व पाड लागल्यामुळें सुंदर दिसणारा असा आंबा त्याला दिसला. लगेच त्यानें आपल्या हातानें तो सुंदर आंबा तोडून घेतला. पण लगेच त्याच्या लक्षांत आलें कीं, हें आपण फार वाईट

काम केलें. हा आंबा आपल्या धन्याचा आहे. आपला नाही. हा आपण तोडावयास नको होता. आपण अपराध केला तेव्हां आपल्याला शिक्षा भोगलीच पाहिजे असें त्याला वाटलें. म्हणून तो लगेच जवळच्या नोकरास म्हणाला 'ह्या माझ्या हातानें आंबा तोडण्याचा अपराध केला आहे, यासाठीं तुम्ही हा माझा हात तोडा.' त्यानें चाकरांना पुष्कळ सांगून पाहिलें. पण त्याच्या सांगण्याप्रमाणें कोणीच करीना हें पाहून बरोबर असलेले शिवाजी महाराज म्हणाल हें तुमचें करणें बरोबर नाही. या बोगची लावणी तुम्हीं केली आहे. तुम्ही मालकच आहां, ' असें शिवाजी महाराजांचेंही म्हणणें पडल्यामुळें त्याचें कोणीच ऐकेना. तेव्हां त्यानें आपल्या अंगरख्याचा एक हात तोकडा केला व असा एक हात तोकडा असलेला अंगरखा तो मरेपर्यंत घालीत असे. कांहींचें म्हणणें असें आहे कीं ही गोष्ट पुढें शहाजीला समजली तेव्हां त्याच्या ह्या विलक्षण प्रामाणिकपणानें त्याना फार संतोष झाला व त्यानीं त्याला सातशें होन व एक सुंदर दोनही हात सारखे असलेला अंगरखा पाठवून दिला, व माझे जहागिरींतून तुला वाटेल तो खर्च तूं कर, असें त्यांनीं त्याला सांगून पाठविलें. बाळांनीं पाहिलेंतना हें विलक्षण प्रामाणिकपणाचें उदाहरण. असेच तुम्ही प्रामाणिक व्हा.

गोष्ट १७ वी.

स्वराज्याची जननी जिजाबाई.

बाळांनीं जननी म्हणजे आई. स्वराज्य म्हणजे आपलें राज्य. मामें एका गोष्टीत तुम्हाला सांगितलेंच आहे. कीं महाराष्ट्रांतील

मराठी राज्य तालिकोटच्या लढाईत बुडालं. तेव्हांपासून महाराष्ट्रावर मुसलमानी अंमल सुरू झाला. मराठी राज्याचा उत्कर्ष देवगिरीचे राजे रामदेव यादव यांच्या वेळीं झाला. ही गोष्टही तुम्हांला मागें सांगितलीच आहे. यादवाचें राज्य गेलें व पुढें त्यांचें नांवही बदललें. यादवानाच पुढें जाधव असें म्हणूं लागले. यावरून जाधव वंशांतील मराठे हे प्रत्यक्ष श्रीकृष्ण याच्या यादवांचे वंशज, अस्सल क्षत्रिय होत. शेकडों वर्षे स्वराज्याचा उपभोग घेतल्यामुळें यादववंशांत स्वराज्याचें पाणी एकसारखें चमकत होतें. अशा जाधवांचाच मुलगी जिजाबाई ही गोष्ट तुम्ही विसरलां नसालच. आपले पूर्वज किती थोर होत, त्यांनीं किती पराक्रम केले, स्वराज्य कसें उपभोगिलें, हें जिजाबाई महाभारतातल्या गोष्टी सांगून शिवाजीच्या मनावर ठसवीत असे. यादव ऊर्फ जाधव या तेजस्वी वंशास शोभेल असाच तिचा स्वभाव होता. तिच्या बापाला व भावाला अहमदनगरच्या निजामशहानें ठार मारिलें. प्रत्यक्ष तिला विजापुराहून मोगलांनीं कैद करून नेलें. मुसलमानी राज्यांत अब्रूने उद्योग करून नांव मिळविण्याचें साधन बिलकूल राहिलें नाहीं. ही गोष्ट तिच्या पत्नी लक्ष्म्यांत आली होती. ही गोष्ट शहाजीच्याही लक्ष्यांत आली असेल नाहीं असें नाहीं. पण शहाजीचें सर्व आयुष्य मुसलमानी राज्याची नोकरी करण्यांत गेलें होतें. त्यामुळें मुसलमानी राज्याविषयीं त्याला बराच आपलेपणा वाटत होता. निदान स्वराज्य स्थापन करण्याची स्वटपट करून आपली आधींच मिळविलेली जहागीर घोव्यांत घालावी असें त्याला वाटेना म्हणून त्यानें स्वराज्यस्थापनेस विरोधही केला नाहीं व उघड उघड मदतही केली नाहीं. जिजाबाईची गोष्ट त्याहून निराळी होती. स्वराज्याशिवाय आपलें चालावयाचें नाहीं

असें तिच्या मनाला पुरतेपणीं वाटत होतें. तेंच स्वराज्याचें बाळकडूं तिनें शिवाजीला पाजलें. आरंभापासून स्वराज्याची मसलत माता जिजाबाई व सत्पुत्र शिवाजी या दोघाचीच होती. स्वराज्याची प्रेरणा शिवाजीच्या मनात जिजाबाईनेंच केली. स्वराज्याचे उपयोगी पडणारें शिक्षण बाळशिवाजीला जिजाबाईनेंच दिलें. स्वराज्याचा पाया जिजाबाईनेंच घातला. वेळोवेळीं योग्य सल्लामसलत व उत्तेजन देऊन स्वराज्याची स्थापना व विस्तार शिवाजीकडून जिजाबाईनें करविला. जिजाबाई म्हणजे स्वराज्याचा आधार ही गोष्ट शिवाजी पुरतेपणीं जाणत होता. व हीच गोष्ट सांगून व आर्जवानें आईच्या पायांवर लोळण घेऊन त्यानें तिला सती जाण्याचा बेत सोडावयास लाविलें आणि म्हणूनच बाळांनो, आपण जिजाबाईला स्वराज्यजननी म्हणतो. जशी स्वराज्य-संस्थापक शिवाजी महाराज याची ती जननी होती तशीच शिवछत्रपतींच्या स्वराज्याचीही ती जननी होती. ती इतर साध्या आयांसारखी नव्हती, ही गोष्ट बाळांनो, चांगली लक्षांत ठेवा.

गोष्ट १८ बी.

स्वराज्याचा संकल्प.

शिवाजी महाराजांचा जन्म पुण्यापासून सुमारे पन्नास मैलावर शिबनेरी येथें सन १६२७ त झाला हें मागें आलेंच आहे. त्यानंतर जिजाबाई व दादाजी कोंढदेव हे बाळशिवाजीला घेऊन पुण्यास राहूं लागले. शहाजीच्या अहागिरींत पुणें हें शहर असल्यामुळे दादाजीनें कसबा पेठेंत शिवबाळासाठीं एक सुंदर वाढा बांधिला. व तेथें जिजाबाई

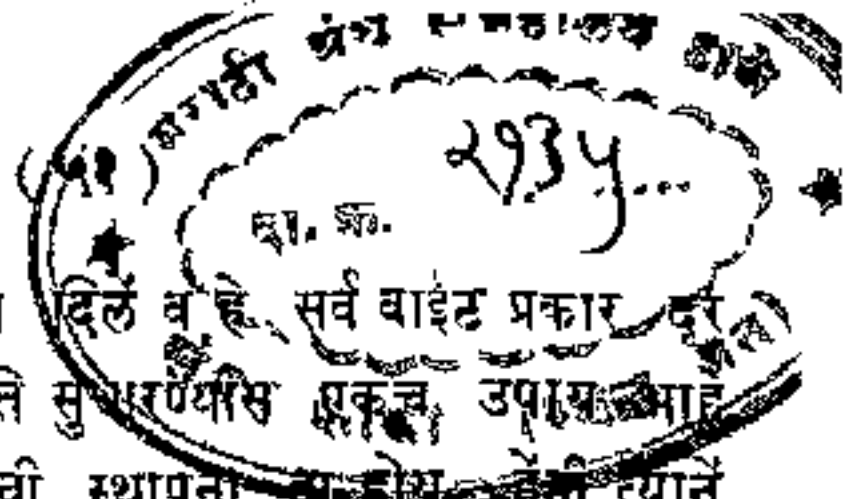
आपल्या शिवबाळाला घेऊन राहू लागली. पुण्यासच शिवाजी लहानाचा मोठा झाला. तेथून त्याला जिजाबाईने धर्मशिक्षण व युद्धशिक्षण दिले. तेथेच त्याला जवळ घेऊन दादाजीने राज्यकारभाराचे व मराठी, उर्दू, संस्कृत व फारशी या भाषांचे शिक्षण दिले. अशा सर्व तऱ्हेच्या शिक्षणाने स्वराज्य स्थापन करण्यास शिवाजीचे अंग योग्यता आली. योग्यतेबरोबरच स्वराज्यस्थापनेची प्रबल इच्छा आईचे शिकवणुकीने त्याचे मनांत उत्पन्न आली. योग्यता व इच्छा ह्या दोन गोष्टी असल्यावर कामाच्या सुरवातला काय उर्गीट ? शिवाजीने स्वराज्यस्थापनेची खटपट पहिल्याने सन १६३८ साली पुण्यांत राहून सुरू केली. तेथे त्याचे करिता त्याचा कारभारी दादाजी कोंडदेव याने एक वाडा बांधून दिला होता. शिवाजीने स्वराज्याची खटपट सुरू करण्याच्या एक वर्ष आधी म्हणजे सन १६३७ त शहाजी कर्नाटकात निघून गेला. तेव्हां या स्वराज्यस्थापनेचा संकल्प म्हणजे बेत मुख्यतः माता जिजाबाई, कारभारी दादाजी कोंडदेव व शिवाजी यांचे मध्ये प्रथम झाला. आतां या संकल्पाप्रमाणे शिवाजीने कामास कशी सुरवात केली ती पहा. पहिल्याने त्याने पुण्याच्या जवळच्या प्रांतांत हिंडून त्या प्रांताची बार-काईने पहाणी केली. तेव्हां मावळप्रांतांत निरनिराळ्या गांवीं रहात असलेल्या देशमुखांची व देशपांड्यांची त्याने ओळख करून घेतली. देशमुखांना देशमुख हे नाव त्यांच्या हुद्यावरून पडले होते. यांचे काम देशमुखी वतनाचे असे. देशमुख हे मूळचे क्षत्रिय मराठे. अशा क्षत्रिय मराठ्यांची पुष्कळ घराणीं मावळ प्रांतात पसरली होती. हे वतनदार देशमुख घरदाज, सुशिक्षित, श्रीमंत व कर्तबगार असत. त्यांच्या मदतीस प्रभु

देशपांडे व ब्राह्मण कुळकर्णी असत. डोंगराळ प्रदेशांत रहात असल्यामुळे त्यांचेवर वरिष्ठ सरकारचा अंमल फारसा चालत नसे. ते जवळजवळ स्वतंत्रतेनेच रहात असत. अशा या तेजस्वी देशमुखाचा व त्याचे मदतीस असलेले देशपांडे व कुळकर्णी यांचा आपल्या स्वराज्यस्थापनेच्या कामी फार उपयोग होईल ही गोष्ट शिवाजीच्या चटकन लक्षांत आली. म्हणून त्याने पहिल्याने या देशमुखांत आपआपसात जी भांडणे सुरू होती ती युक्तीयुक्तीने बंद केली व त्यांची सर्वांची जूट बनविली. देशमुखांमागून देशपांडे व कुळकर्णी हेही शिवाजी महाराजांस अनुकूल झाले. कांहीं देशमुख शिरजोरपणाने वश होतना, त्यास आपल्या पराक्रमाने शिवाजीने मऊ केले. अशा तऱ्हेने शिवाजीचे अगदी छोटे स्वराज्य नावळ प्रांतात सुरू झाले व त्याचे मुख्य ठिकाण पुणे शहर बनले.

गोष्ट १९ वी.

स्वराज्याची शपथ.

स्वराज्य स्थापन करण्यासाठी शिवाजीने पहिल्याने अत्यंत शूर देशमुखांची भांडणे नाहीशी करून त्यांची जूट बनविली ही हकीगत मागचे गोष्टीत दिलीच आहे. आता या जुटीची आपल्या बेताला मदत व्हावी म्हणून शिवाजीने आपली आई, कारभारी दादाजी व आपण स्वतः यांचा स्वराज्य स्थापण्याचा संकल्प झाला आहे ही गोष्ट तरुण देशमुखांना सांगितली. मुसलमानी राज्यांत हिंदुधर्माची कशी दुर्दशा झाली हे त्याने त्यांना स्पष्ट करून दाखविले. मुसलमानी अमलांत लुटालूट व स्त्रियांचा अपमान कसा होत होता

तेही त्यास त्याने समजावून दिले व हे सर्व वाईट प्रकार करण्यास व हिंदूंची स्थिति सुधारण्यास एकच उपाय आहे आणि तो हिंदवी स्वराज्याची स्थापना होणे हेही त्याने त्या तरुणांच्या मनांत बिंबविले. देशमुखांचरोबर देशपांडे व कुळकर्णी हेही शिवाजीने आपलेसे करून घेतले. नंतर आपण हिंदवी स्वराज्य स्थापन करण्याकरितां रात्रंदिवस खटपट करूं व एकमेकांच्या साठी जीवही देऊं अशी शपथ प्रत्येकांने घ्यावी असे ठरले त्याप्रमाणे रोहिडखोऱ्यांतील श्रीरोहिरेश्वराचे देवळात कान्होजी देशमुख, सर्जेराव देशमुख, बाजी पासलकर, नरसो देशपांडे व दादाजी देशपांडे वगैरे मंडळींनी स्वराज्याची शपथ सन १६४५ त घेतली अशा तऱ्हेने शपथेने बांधून घेतलेली ही मंडळी नवर अधिकच जोराने धामधूम करूं लागली. यानंतर मावळ्यांचे पलटण बनवून लवकरच म्हणजे सन १६४६ त शिवाजीने तोरणा किल्ला घेतला व त्याचे प्रचंडगड असे नांव ठेविले. तोरणा किल्ल्याची दुरुस्ती करीत असतां शिवाजीला मोहरांचा हंडा सांपडला हे द्रव्य आपणांस स्वराज्यस्थापनेसाठीं देवीने दिले असे त्याने जाहीर केले. देवीचा या कामास आशीर्वाद आहे अशी सर्वांची खात्री झाली व ते मनोभावाने शिवाजीला मदत करूं लागले. त्याच वर्षी त्या द्रव्याच्या मदतीने त्याने राजगड नांवाचा दुसरा किल्ला बांधला. या दोन किल्ल्यांच्या मदतीने सर्व मावळ प्रांतावर त्याला अम्मल चालविता येऊं लागला. अशा तऱ्हेने सन १६३८ पासून सन १६४६ पर्यंत शिवाजीने हल्लींच्या बहुतेक पुणे जिल्ह्यास वेष्टून जी शहाजीची जहागीर होती तेवढ्या भागांत एक लहानसे व्यवस्थित व नमुनेदार व वास्तविक स्वतंत्र असे राज्य तयार

(५२)

केलें. तें इनकें व्यवस्थित व बंदोबस्ताचें होतें कीं, इतर मुसल-
मानी मुलुखापेक्षां या राज्यांत लोकांना जास्त सुख वाटूं
लागलें. चोन्यामान्या, दंगेधोपे व लुटालूट बंद झाली, सर्वत्र
शांतता नांदूं लागली. अशा तऱ्हेनें मनांत ज्याचा संकल्प
केला होता तें स्वराज्य प्रत्यक्ष निर्माण झालें. पुढील मोठ्या
स्वराज्याचा पाया अशा तऱ्हेनें घातला गेला. सन १६३८ त-
च शिवाजीच्या नांवाची मोहोर तयार केली होती. त्यावर
'प्रतिपच्चंदरेखेव वर्धिष्णुर्विश्ववंदिता । शाहसूनोः शिवस्यैषा
मुद्रा भद्राय राजते ।' असा श्लोक कोरलेला होता याचा
अर्थ शहाजीचा मुलगा शिवाजी याची ही मोहोर आहे, व
आज जरी ही प्रतिपदेच्या चंद्राप्रमाणें लहान आहे तरी
त्या चंद्रकोरेप्रमाणें उत्तरोत्तर वाढणारी व जगाला वंदन
करण्यास योग्य अशी होणार आहे. आणि ही लोकांच्या
कल्याणाकरितांच धारण केलेली असल्यामुळें शोभत आहे.
शिवाजीच्या सर्व कागदपत्रावर अखेरपर्यंत हीच मोहोर
केलेली आहे. सन १६४६ त तर शिवाजीला छत्रपति असें
म्हणण्याचा प्रघात पडला. अशा तऱ्हेनें स्वराज्य संस्थापनेचें
काम बळकट पायावर डौलदार उभें राहिलें.

सन १६४७ त शिवाजीचा गुरु व स्वामिभक्त कारभारी
दादाजी कोंडदेव मरण पावला. मरताना 'गोबाहाणसंर-
क्षणाचा हा क्रम असाच जोरांत चालव.' असें त्यानें आपल्या
प्रिय शिवाजीला सांगितलें यामुळें शिवाजीला अधिकच उत्तेजन
मिळालें. नंतर त्यानें चाकणचा किल्लेदार फिरंगोनी नरसाळे
याचें मन वळवून तो किल्ला घेतला. एकदम हल्ला करून
व सुभेदार बाजी मोहिते यांस कैद करून सुपे प्रांत त्यानें
आपल्या राज्यास जोडला. नंतर १६४८ त त्यानें पुरंदर,

व सिंहगड हे किल्ले व कोंकणांतला कल्याण प्रांत आपले ताब्यांत आणला. याशिवाय त्यानें अंजिन्याच्या सिद्दीपासून समुद्रकांठचा बराच मुलूख जिंकून घेतला. त्यांत त्याला रायगड किछा व राजापूर बंदर मिळाले.

गोष्ट २० वी.

शहाजीस अटक.

बाळांनीं, शिवाजी महाराजांनीं अत्यंत श्रम करून स्वराज्यसंपादनाचें कार्य कसें यशस्वी केले हें मागच्या गोष्टींत तुम्हीं वाचलेच आहे. शिवाजी महाराजांच्या या धूमधडाक्याची हकीकत वारंवार विजापूरच्या सुलतानाच्या कानांवर जाऊं लागली. यामुळे सुलतान व त्याची दरबारी मंडळी अगदीं खवळून गेली. या बंडखोर शिवाजीवर ताबडतोब सैन्य पाठवा व याची खोड मोडा असें सरदार लोके सुलतानाला म्हणूं लागले. पण सुलतानाला सैन्य पाठवण्याची मसलत पसंत पडली नाहीं. त्याला वाटलें कीं, शिवाजी जी बंडाळी माजवीत आहे त्यांत त्याचा बाप शहाजी याची त्याला फूस आहे. यासाठीं शहाजीचा बंदोबस्त करावा म्हणजे शिवाजी आपोआप नरम येईल. शिवाय शहाजीला पकडून विजापुरास आणल्यास कर्नाटकांत जें त्याचें वजन वाढलें आहे तेंही अनायासें कमी करतां येईल. असा पूर्ण विचार करून सुलतानानें कर्नाटकातला आपला दुसरा सरदार बाजी घोरपडे यास ' शहाजीला पकडून विजापुरास घेऊन ये ' असा गुप्त हुकूम पाठविला. हुकूम मिळाल्यावर बाजी घोरपड्यानें शहाजीस आपले घरीं जेवावयास बोलावले, व विश्वासघात करून कैद केले. नंतर त्याला घेऊन तो विजापुरास सन १६४७ त गेला. शहाजीला पाहातांच

सुलतानानें त्याला सांगितलें कीं, 'तुझा मुलगा दंगा करीत आहे त्यांत तुझे अंग आहे. तर त्याचा एकदम बंदोबस्त कर.' शहाजी म्हणाला 'माझा मुलगा माझे ऐकत नाही. तो सरकारचा गुन्हेगार आहे. त्याजवर फौज पाठवून सरकारनीं त्याचा बंदोबस्त करावा. हें शहाजीचें म्हणणें साफ खोटें आहे असें सुलतानास वाटलें. तेव्हां त्यानें शहाजीकडून शिवाजीस असें पत्र लिहविलें कीं, ' मला सुलतानानें अटकेंत ठेविलें आहे. यासाठीं घेतलेला सर्व मुलूख सुलतानास द्यावा व आपण एकदम विजापुरास यावे. न आल्यास सुलतान माझा जीव घेईल. ' हें पत्र वाचून शिवाजी मोठ्या संकटांत पडला. ' स्वराज्य सोडावे कां बापास मरूं द्यावे. ' असा कठिण प्रश्न त्याचे पुढें उभा राहिला. त्यानें सर्वास विचारलें. त्याची बायको सईबाई, व आई जिजाबाई व इतर मंडळी यांचें म्हणणें पडलें कीं विजापुरास जाऊं नये. विचार करितां करितां त्याला उत्तम युक्ति सुचली ती लढवून त्यानें आपल्या बापाची सुटकाही केली व स्वराज्यही सभाळलें. ती युक्ति अशी:—

दिल्लीचा बादशहा शहाजहान याला त्यानें तोंपर्यंत बिलकुल त्रास दिला नव्हता. शिवाय दिल्लीचा बादशहा याचे मनांत विजापूर व इतर दक्षिणेंतील राज्यें बुडवावयाचीं आहेत ही गोष्टही त्याला माहीत होती. यामुळें त्यानें शहाजहानाकडे आपला वकील पाठविला. व माझे बापाची विजापुरच्या सुलतानाकडून सुटका करवा म्हणजे मी व माझा बाप तुमची चाकरी करूं असा निरोप पाठविला. शिवाजी व शहाजी फार पराक्रमी आहेत ही गोष्ट शहाजहान व त्याचा मुलगा अवरंगजेब यांना माहीत होती. हे दोन मराठे सरदार आपल्यास मिळाल्यास दक्षिणेंतील

मुसलमानी राज्यें आपण हां हां म्हणतां बुडवून टाकूं असें त्यांना वाटलें म्हणून शहाजहानानें लगेच विजापूरच्या सुलतानास लिहून कळविलें कीं शहाजीस तावडतोच सोडून द्यावें. शहाजहान बादशहाचा हुकूम अमान्य करण्याची विजापूरच्या सुलतानास छाती होईना. त्यानें लगेच शहाजीस मोकळे केले. मात्र आगस्वी चार वर्षे त्यानें त्याला विजापूर सोडून कर्नाटकांत जाऊं दिलें नाहीं.

शहाजी विजापूरस होता तोंपर्यंत शिवाजीनें विजापूरच्या मुलुखास मुळीच त्रास दिला नाहीं. या गोष्टीवरून बाळांनो, एक गोष्ट लक्षांत ठेवा कीं, शिवाजीला शक्ति व युक्ति या दोन्हीही साह्य करीत होत्या. वेळ पडेल त्याप्रमाणें तो फार शहाणपणानें शक्तीचा किंवा युक्तीचा उपयोग करून संकटाचें निवारण करीत असे.

गोष्ट २१ वी.

केलें परा तें आलें घरा.

बाळांनो, पुढारी किंवा राज्यकर्ते यांच्या अंगी एक गुण मुख्यतः असला पाहिजे. तो हा कीं, चांगली वस्तु व चांगले गुणी मनुष्य नीट ओळखून त्यांचा संग्रह करणें. हा गुण शिवाजीच्या अंगी चांगला वसत होता. चांगला मनुष्य शत्रूच्या नोकरींतही असला तरी वाटेल तो प्रयत्न करून त्याला आपलासा करून वेण्याची खुबी शिवाजीला फार साधली होती. शत्रूशीं युद्ध करीत असतां शत्रूच्या बाजूनें अतिशय पराक्रमानें कोण लढत आहे हें शिवाजी फार बार काढनें पहात असे व शत्रूचा पराभव केल्यावर त्या निवडक-

मनुष्याला आपल्या नोकरीस ठेऊन त्याला लौकिकास चढवीत असे. त्याचप्रमाणे उत्तम वस्तूचही पारख करून तो संग्रह करीत असे. अशा तऱ्हेने संग्रह केलेल्या निवडक रत्नांचा त्याला स्वराज्यस्थापनेचे कामी फार उपयोग झाला. अशा तऱ्हेचीं दोन रत्ने त्याने आपल्या कोंकणच्या स्वारीत मिळविलीं. त्यांपैकी पहिले रत्न म्हणजे त्याची अजिंक्य भवानी तलवार. ही त्याला गोवळकर सांवताकडून मिळाली. तिच्याबद्दल शिवाजीने सावंतांना तीनशें होन व मौल्यवान पोषाख दिला. दुसरे रत्न म्हणजे बाळाजी आवजी चिटणीस. बाळाजी आवजी हा जांजिऱ्याचे सिद्दीचा प्रभु दिवाण आवजी हरी चित्रे याचा मुलगा. सिद्दीने आवजी हरीला मूर्खपणाने ठार मारले. यामुळे आवजीचा मुलगा बाळाजी कुतघ्न सिद्दीस सोडून गुगल शिवाजीचे नोकरीस राहिला. हे प्रभुरत्न शिवाजीच्या हिंदवी स्वराज्यास अतिशय उपयोगी पडले. शिवाजीची चिटणीशी बाळाजी आवजी यांनी फार कळकळीने व प्रामाणिकपणाने केली. जावळीचे चंद्रराव मोरे हेही फार शूर व पराक्रमी आहेत हें शिवाजीला माहीत होतें म्हणून आपल्या नेहमीच्या पद्धतीप्रमाणे त्यांस वश करून स्वराज्याच्या कामी लावावे म्हणून शिवाजीने जुकळ प्रयत्न केला. पण विजापूरची बाजू धरून स्वराज्याचा नाश करण्याचा त्यांचा निश्चय पाहून शेवटीं निरुपायाने शिवाजीने आपल्या लोकांकडून त्यांना ठार केले व जावळी आपले राज्यास जोडली. आपले दोस्त जावळीचे मोरे यांस शिवाजीने ठार केल्याचे समजताच विजापूरचा अदीलशहा संतापला व शिवाजीची खोड कशी मोडावी याचा तो विचार करूं लागला. शहाचा एक अफजुलखान नावाचा धिप्पाड व शूर सरदार

होता. त्याने प्रतिज्ञा केली की, आज्ञा होताच डोंगरी उंदीर शिवाजी याला निवंत किंवा मेलेला कसा तरी झटपट पकडून आणतो. प्रतिज्ञा पुरी करण्याकरता लगेच शहाची आज्ञा घेऊन खानाची स्वारी बारा हजार फौज घेऊन सन १६५९ त निघाली. वाटेत खानाने पंढरपूरचा विठोबा व तुळजापूरची भवानी यांच्या मूर्तींचे तुकडे तुकडे केले. यामुळे हिंदु लोकांस संताप आला व खानाचा शिवाजीकडून फडशा उडवावा असे त्यांना वाटू लागले. अफजुलखानास अहमदनगराच्या डोंगराळ प्रदेशांत गांठावे म्हणून शिवाजी प्रतापगडावर आला. खानही प्रतापगडाजवळ बाईस आला. या डोंगराळ प्रदेशांत लढाई करून आपली फौज खराब करणे खानास अवडले नाही. शिवाजीला युक्तीने फसवून पकडावा असे त्याने ठरविले. खानाने शिवाजीकडे आपला वकील कृष्णाजी भास्कर यास पाठविले. शिवाजी कृष्णाजी भास्करास म्हणाला 'तुम्ही ब्राह्मण आहां व मी आपला देह गोब्राह्मणांचे रक्षणासाठी व हिंदवी स्वराज्याचे स्थापनेसाठी झिजवीत आहे. यासाठी आपण मुसलमानी राज्यास मदत करून माझा नाश करू नये.' अशा तऱ्हेने त्या ब्राह्मणास वळवून त्याचेकडून खान दगलबाजी करून आपणास पकडण्याच्या विचारांत आहे ही माहिती त्याने मिळविली. नंतर शिवाजीचा वकील गोविनाथपंत व खानाचा वकील कृष्णाजी भास्कर यांनी असे ठरविले की, एकमेकांत समेट करण्यासाठी खान व शिवाजी यांनी प्रतापगडाच्या पायथ्याशी भेटावे. दोघांनीही फक्त एक सशस्त्र संरक्षक बरोबर आणावा. ही मसलत खानास पसंत पडली. शिवाजी म्हणजे उंदीर आपण त्याला तेव्हाच पकडू किंवा मगरमिठीत चिरडून टाकू असे त्याला वाटले. इकडे खानाचा दगलबाजीचा

उद्देश शिवाजीला आधींच कळला होता. शिवाय त्याचा वडील भाऊ संभाजी याला खानाने दगलबाजी करून पूर्वी ठार मारल्याचे त्याच्या आईने त्याला सांगितले होते. म्हणून शिवाजीने आपल्या संरक्षकांची जय्यत तयारी केली, अंगांत पोलादी चिलखत व त्यावर अंगरखा घातला. डोक्यास शिःस्त्राण म्हणजे लोखंडी टोपी घालून त्यावरून पागोटें घातले उजव्या हातांत भवानी तलवार, अंगरुपाच्या बाहीत बिचवा व डाव्या हातांत वाघनख घेतले. अशा तऱ्हेने पोषाख करून देवीस व आईस साष्टांग नमस्कार करून शिवाजी खानाचे भेटीस निघाला. खानही सय्यद बंडू नांवाचा सशस्त्र शूर संरक्षक बरोबर घेऊन निघाला. शिवाजीबरोबर संरक्षक म्हणून तानाजी मालुसरे होता. दोघांची भेट मुद्दाम उभारलेल्या तंबूत झाली शिवाजीने न घाबरता पुढे येऊन खानास सलाम केला. खान शिवाजीस म्हणाला 'तुम्हीं हें राज्य लुटून किल्ले काबीज करतां हें योग्य नाही.' शिवाजी म्हणाला 'हे किल्ले मी मोंगलापासून जिंकून घेतले आहेत व त्यांतील बंडाळी मोडून शांतता स्थापन केली आहे.' खान म्हणाला झाले तें झाले सर्व किल्ले माझे स्वाधीन करा व विजापूरला चला.' शिवाजी म्हणाला. 'आधीं मला माफी केली आहे असा शहाचा हुकूम आणा.' नंतर तुमची माफी मागून तुम्हांस शरण येतो असें म्हणत शिवाजी पुढे सरला तेव्हां खानाने त्याला मिठी मारली. मिठी मारतांना खानाने शिवाजीस घट्ट आवळून धरले व खंजिराने त्यास वार केला. शिवाजीचे अंगांत चिलखत होते यामुळे त्यास इजा झाली नाही. खानाची ही दगलबाजी पहातांच शिवाजीने वाघनख व बिचवा खुपसून खानाची आंतडी बाहेर काढली. इतक्यांत खानाने शिवाजीच्या डोक्या-

वरं घाव घातला. पण लोखंडी शिरस्त्राण शिवाजीच्या डोक्या-
वर होतें यामुळें फारशी इजा झाली नाहीं. नंतर शिवाजीनें
तरवारीचा वार करून खानास ठार केलें. खानाचा संरक्षक सय्यद-
बंदू पुढें सरसावला. पण लगेच तानाजीनें त्याला ठार केलें.
अशा रीतीनें शिवाजीचा कांटा एकदम काढण्याचा खानानें
प्रयत्न केला पण शिवाजीच्या सावधगिरीनें त्याचा बेत फसून
त्यालाच प्राणास मुकावें लागले. ' केलें परा तें आलें घरा '
ही म्हण खरी ठरली. खान पडल्यावर शिवाजीच्या सैन्यानें
हां हां म्हणता खानाचे सैन्याचा समाचार घेतला व पुष्कळ
लूट मिळविली व शरण आले त्यास सोडून दिलें. मराठे-
शाहीच्या स्वऱ्या स्थापनेस या पराक्रमाचा फार उपयोग झाला.
मराठे सरदारांवर त्याचा दरारा बसला. हा अलौकिक पुरुष
आहे, हा म्हणेल तें करील अशी लोकांची खात्री झाली. त्याच-
प्रमाणें अफजुलखानाच्या वर्तनानें आपलीं देवळें व आपला
धर्म मुसलमानांच्या राज्यात सुरक्षित रहाणार नाहींत, अशीही
सर्व लोकांची खात्री झाली, व धर्म रक्षणासाठीं रात्रंदिवस
झटून स्वराज्य स्थापित असलेल्या शिवाजीला आपण मदत
केली पाहिजे असें त्यास वाटूं लागलें.

गोष्ट २२ वी.

स्वामिभक्त बाजीदेशपांडे.

बाळांनीं, अफजुलखानाचें कारस्थान त्याच्याच गळ्यांत
येऊन त्याचा नाश कसा झाला ही गोष्ट नुकतीच तुम्हीं
वाचली. या विजयाचा फायदा घ्यावा व विजापूरच्या
राज्यांतला कोल्हापूर प्रांत आपले अमलाखालीं आणावा, म्हणून
विसावा न घेतां शिवाजीनें कोल्हापूर प्रांतावर स्वारी केली.

प्रथम पन्हाळा, पवनगड व वसंतगड हे किल्ले किल्लेदारांचे मन वळवून त्याने घेतले. नंतर शौर्याने लढून रांगणा व खेळणा हेही किल्ले त्याने जिंकले. खेळणा किल्याचे नांव विशाळगड असे ठेवण्यांत आले. ह्या धामधुमीमुळे आपल्यावर चालून आलेला विजापूरचा रस्तुमुज्जमान याचा त्याने सहज पराभव केला इतकेच नव्हे तर त्याने विजेप्रमाणे शपाशप विजापूरपर्यंत मुलूस लुटीत जाऊन लगेच परत फिरून राजगड गांठला. या त्याच्या अजब पराक्रमाने अदिलशहा अगदी घाबरून गेला. शेवटी अखेरचा उपाय म्हणून विजापूरचा कर्नाटकांतील बलाढ्य सरदार सिद्दी जोहार यास मोठे सैन्य देउन त्याने शिवाजीवर पाठविले. सिद्दी जोहार शिवाजीवर स्वारी करीत आहे ही गोष्ट समजतांच वाढीचे सावत व जंजिऱ्याचा सिद्दी हेही शिवाजीवर उठले. तरी शिवाजी घाबरला नाही. त्याने राघो बल्लाळ यास जंजिऱ्यावर पाठविले. बाजी पासलकर यास सावतांची खोद मोडण्याचे काम दिले, मोरोपंताकडे पुरंदर प्रात दिला, अबाजी सोनदेव कल्याणकडे होताच व स्वतः शिवाजी पन्हाळ्यावर जय्यत तयार राहिला. जोहारही इतर कोठे न वळतां एकदम पन्हाळ्यावर गेला व त्या किल्ल्याला कडक वेढा देऊन बसला. बाणा वैरण आंत मुळीच न पोचल्यामुळे शिवाजीने सिद्दीजोहारशी तहाचे बोलणे लावले. तह बहुतेक ठरला. हे पाहून वेढा घालणारे सैन्य निष्काळजीपणाने बेसावध राहिले. त्याचा फायदा घेऊन शिवाजी शपाट्याने पन्हाळ्यावरून निघून रातोरात काळोखातून विशाळगडाकडे गेला. ही गोष्ट लक्षांत येतांच सिद्दीजोहारचे सैन्य त्याचा पाठलाग करू लागले. त्या वेळी शिवाजी विशाळगडाची चढा चढत हाता. शत्रूचे सैन्य पाठलाग करीत आहे, हे लक्षात येतांच विशाळगडाच्या

खिंडीत प्रभु वीरबाजी देशपांडे याला कांहीं मावळे लोक हाताखालीं देऊन पहारा करण्यास व किल्ल्यावर पोंचतांच मी तोफ उडवीन तोंपर्यंत शत्रूस पुढें न येऊं देण्यास सांगितलें. धन्याचा बचाव करण्याकरितां तो शूर वीर बाजी प्रभु हातावर शीर घेऊन खिंडीत उभा राहिला. सिद्दीचें सैन्य एकदां दोनदां तीनदां निकरानें व त्वेषानें त्याच्यावर हल्ला करून गेलें. पण तितक्याही वेळां त्या जवान मर्द प्रभु वीरानें शेंकडों लोकांना लोळवून शत्रूला पिटाळून लाविलें. त्याचे पुष्कळ लोक पडले, त्यालाही पुष्कळ जखमा झाल्या तरी त्या वीराचें तिकडे लक्ष गेलें नाहीं. त्याचे डोळे किल्ल्यावर धन्याकडे लागले होते. त्याचे कान धन्याची सुरक्षितता जाहीर करणाऱ्या तोफेचा आवाज ऐकण्याकरितां उत्सुक झाले होते. शेवटीं गोळी लागून तो धाडकन् जमिनीवर पडला पण त्याचा प्राण जाईना. इतक्यात शिवाजी महाराज किल्ल्यावर सुखरूप पोंचल्याच्या तोफा त्यास ऐकूं आल्या. तेव्हां त्याला आनंद झाला व समाधान वाटलें. ‘मी आपली कामगिरी बजावली,’ असें म्हणत त्या स्वामिभक्त नरवीरानें प्राण सोडले. धन्य तो धन्यासाठीं जीव देणारा बाजी प्रभु व धन्य तो त्याचा धनी शिवाजी. बाजी प्रभुसाखे नरवीर कोणत्याही देशांत जन्माला आले तरी ते सर्व जगाला वंदनीय होतात. बाजी प्रभूच्या या अलौकिक उदाहरणानें देशासाठीं पराक्रम गाजवून ‘मी आपले कर्तव्य बजावले’ असें म्हणत प्राण सोडणाऱ्या नेल्सन व बुल्फ या इंग्लिश वीरांची आठवण होते.

शिवाजी याप्रमाणें निसटून गेल्यामुळें आदिलशहाची हिम्मत खचून गेली. सिद्दी जोहारवरचा आदिलशहाचा वि-

श्वास उडाला. यामुळे तो विजापुरास न जातां परस्पर कर्नाटकांत चालता झाला. अशा तऱ्हेने शिवाजीची खोड मोडण्याचा विजापूरचा सन १६६० तला दुसरा प्रयत्न फुकट गेला.

गोष्ट २३ वी.

त्रिवेणी संगम.

आतांपर्यंत बाळांनी, ही गोष्ट तुमच्या लक्ष्यांत आलीच असेल की शिवाजीच्या पराक्रमापुढे आदीलशाहीस हात टेकावे लागले. शिवाजी आपणास आटपत नाही अशी आदिल-शहाची खात्री झाली. सांवत, दळवी, चोरपडे, सिद्दी वगैरे शूर सरदार शिवाजीने आपल्या ताब्यात आणिले. अफजुल-खान व सिद्दी जोहार यांचा त्याने पराभव केला व विजापूरच्या सैन्याची दाणादाण केली. ह्या गोष्टी शिवाजीच्या प्रखर पराक्रमाची शहास खात्री पटवून देत होत्या. इकडे महाराष्ट्रांत शिवाजी प्रबल तर तिकडे कर्नाटकात त्याचा बाप शहाजी प्रबळ. अशा कार्त्तिक आपले राज्य सांपडले आहे असे विजापूर-च्या शहास वाटून कसाबसा शिवाजीशी तह झाला म्हणजे आपणांस जरा तरी विसावा मिळेल या आशेने त्याने शहाजीला त्या कामासाठी शिवाजीकडे पाठविले. फार वर्षे वियोग झाल्या-मुळे शहाजीलाही आपल्या विजयी पुत्रास केव्हा भेटेन असे झाले होते. शिवाजीच्या अलीकडच्या अचाट पराक्रमामुळे शिवाजीविषयी त्याच्या मनांत अभिमान उत्पन्न झाला होता. तेव्हां यत्न करून पहातां, असे सांगून आपली दुसरी बायको तुकाबाई व मुलगा व्यंकोजी यांना बरोबर घेऊन ते

शिवाजीकडे जाण्यास निघाले. वाटेंतः तुळजापूरची कुळस्वामिनी देवी, शिंगणापूरच्या शंभुमहादेव, व पंढरपूरच्या विठोबा यांचें दर्शन घेऊन ते जेजूरीस गेले. फार वर्षांनीं भेट व्हावयाची असली म्हणजे प्रथम देवाचेसमोर भेटावें असें शास्त्र आहे. त्याप्रमाणें त्या पराक्रमी पितापुत्रांची भेट जेजूरीच्या खंडोबाचे देवळांत झाली. तेथें शिवाजी महाराजांनीं नम्रतेनें बापाच्या पायांवर डोकें ठेविलें. मग शहाजीनें प्रेमानें शिवाजीला आलिंगन दिलें नंतर शिवाजीमहाराजांनीं शहाजीला पालखींत बसविलें व आपण स्वतः पालखीचा दांडा खांद्यावर घेऊन पायीं चालत आपल्या तंबूंत गेले. ही शिवाजीची पितृभक्ति पाहून सर्वास अतिशय आश्चर्य व कौतुक वाटलें. बाळांनीं, पाहिलेंतना हें पितृभक्तीचें उदाहरण. नाहीतर हल्लींचे मुलगे जरा थोडें शिकले कीं, लागतात लगेच बापाची अमर्यादा करम्यला एवढें शौर्य गाजवून व मोठमोठाल्या राजांचा पराभव करून सर्व जगांत नांव गाजविल्यावरही एखाद्या क्षुल्लक माणसाप्रमाणें नम्र होऊन बापास पालखींत बसवून स्वतः वाहून नेणें ही गोष्ट शिवाजी महाराजांच्या थोरपणाची व पितृभक्तीची उत्तम साक्ष देते. बाळांनीं, तुम्हीही असेच पितृभक्त व्हा.

असो. नंतर शिवाजी महाराजांनीं सहा माहिने शहाजीला ठेवून घेतले, त्यांना आपला सर्व मुलूख व किल्ले दाखविले. नंतर थोर साधु रामदास स्वामी यांचे भेटीस ही पराक्रमी पितापुत्रांची जोडी गेली. त्या भेटीचें वर्णन काय करावें. तो प्रत्यक्ष त्रिवेणी संगम होता. ज्याप्रमाणें गंगा, यमुना व सरस्वती यांचा पवित्र संगम सर्व जनांस आनंद देतो, त्याचप्रमाणें तनि प्रवाहांचा हा त्रिवेणी संगम फारच बहारीचा होता. एक स्वदेशप्रेमाचा प्रवाह कर्नाटकांतून वहात आला होता त्याचें

नांव शहाजी. दुसरा मुख्य स्वराज्यसंस्थापक प्रवाह वहात आला होता तो तिघांत अतीशय जोरदार होता. त्याचें नांव शिवाजी. या दोनही प्रवाहांना धर्माचें जोरदार पाठबळ देऊन उत्तेजित करणारा तिसरा प्रवाह होता त्याचें नांव रामदास

रामदास

अशा या तिन वेणींचा म्हणजे प्रवाहांचा १६६२ त संगम होऊन त्याच्यापासून एक जोरदार नदी जोरानें वाहूं लागली. तिचें नांव स्वराज्य नदी. या संगमानंतर स्वराज्याची वाढ जोरानें होऊं लागली. असो. नंतर शिवाजीमहाराजांचा प्रेमानें निरोप घेऊन व विजापुरकरांच्या मुलुखाला शहाजी जिवंत आहे तोपर्यंत त्रास देणार नाही असें त्याचेपासून वचन घेऊन शहाजी परत गेला.

गोष्ट २४ वीं

मामांची तिरपीट.

बाळांनो, मागच्या गोष्टींत विजापूरकर व शिवाजी यांचा तह शहाजीमार्फत झाला हें तुम्हांला सांगितलें. एका वेळीं दोन शत्रु उत्पन्न करावयाचे नाहींत असा शिवाजीचा शहाणपणाचा नियम होता. म्हणून विजापूरकरांशीं तंटा सुरू होता तोंपर्यंत तो मोगलांच्या वाटेस गेला नाहीं. आतां विजापूरकर मित्र झाले यामुळे मोगलांवर हल्ला करण्यास त्यानें कंबर बांधिला. त्याचा पेशवा मोरोपंत यानें जुन्नरचे उत्तरेकडचे मोगलांचे बरेच किल्ले सर केले. आणि नेताजी पालकर यानें तर थेट औरंगाबादपर्यंत स्वारी करून खंडणी वसूल केली. ही गोष्ट ऐकतांच औरंगजेब बादशहा अगदीं चिडून गेला. त्या वेळीं औरंगजेबाचा मामा शाहस्तेखान हा दक्षिणचा सुभेदार होता. लगेच भाचानें मामांना हुकूम सोडला कीं, शिवाजीला दाबून टाका. लगेच मामासाहेबांची स्वारी शिरवळच्या रस्त्यानें पुणें येथें १६६० त आली. नंतर यांनीं चाकणचा किल्ला घेतला. मराठ्यांसारख्या डोंगरी लोकांपासून डोंगरी किल्ले घेणें हें काम फार त्रासाचें आहे. यासाठीं आपण मराठ्यांशीं मैत्री करावी अशी शाहस्तेखान मामांनीं बादशहास सल्ला दिली पण बादशहास ती पटली नाहीं. उलट मामांना मदत करण्यासाठीं राजा जसवंतसिंग यास मोठें सैन्य देऊन त्यानें पाठविलें. मामा आपले जे आले ते पुण्यास शिवाजी बाळपणीं ज्या वाड्यांत रहात असे त्याच वाड्यात राहिले. मग काय शिवाजीचें आयतेंच फावलें. तें सारें खरें; पण आधीं पुण्यांतच प्रवेश व्हावा कसा तीच पंचाईत शिवा-

जीला पडेली, मामासाहेबांनी पेंका बंदोबस्त केला होता; व सक्त पहारा ठेविला होता. कोणाही हत्यारबंद मराठ्यास परवान्याशिवाय शहरांत जाण्याची मनाई होती. पण शिवाजी पडला पहिल्या नंबरचा युक्तिवाज. त्यानें अशी काही अजब युक्ति काढली कीं वारे वा. त्यानें दोन ब्राह्मणांना शहरांत पाठविलें व त्यांचेकडून खानाच्या रहाण्याचे सर्व जागेची टेहेळणी करविली. शिवाय त्या ब्राह्मणांच्या मार्फत मोगल फौजेतील एका मराठे शिलेदाराशीं संधान बांधून लग्नाच्या मिरवणुकीसाठीं म्हणून परवाना काढविला मग रात्री वाजत गाजत थाटाची वरात निघाली. मग रात्रीच्या अंधारांत येसाजी कंक, तानाजी मालुसरे, शिवाजी व आणखी त्याचे पंचवीस लोक त्या वरातीच्या धोळक्यांत झाले सामील. मग सहजच त्या वऱ्हाडी मंडळीबरोबर या शिवाजी, तानाजी, येसाजी वगैरे मंडळींचा मामांच्या छावणींत प्रवेश झाला. सर्व ठीक, खानाच्या वाड्याजवळ तर आपण आलों, पण पहारीनें भिंत खोदावी तर त्या आवाजानें आंतील मंडळी जागी होतील अशी शिवाजी व त्याचे मित्र यांना काळजी पडली. पण लवकरच नेहमीं प्रमाणें मध्य रात्रीचा बाजा वाजू लागला. लगेच त्या आवाजांत शिवाजीच्या मित्रांनीं पहारी पिढावांचा आवाज दिला मिळवून व खानाच्या जनानखान्यास भगदाड पाडून ही मंडळी भरा-भर आंत शिरली. ह्या परक्या लोकांना पहातांच जनान-खान्यातल्या बायकांनीं एकच गोंधळ उडवून दिला. तो गलग्ग ऐकतांच शाहूखानाचे चिरंजीव अबदुल फत्तेखान तरवार घेऊन धावले, पण बिचान्यांना शिवाजीच्या लोकांनीं लगेच ठार केलें. इतक्यांत एका बाईनें सर्व दिवे विझविले. मग काय अंधारनगरीच माजली. शाहूखान मामांनीं तरवारीनें

शिवाजीकडच्या एका गड्याचें डोकें छाटलें. लगेच, शिवाजीच्या मित्रांनीं मामांवर धाव घातला. -जिवावरच बेतली होती पण बोटावर गेलें. त्या धावानें पळतां पळतां निसटत जाऊन मामांचें बोटच छाटलें. इतक्यांत खान मेला म्हणून बायकांनीं ओरड केली. ती ऐकतांच आपलें काम झालें असें वाटून मित्रमंडळीसह शिवाजी तेथून निसटून गेला. अशा तऱ्हेनें मामांची तिरपीट उडवून व त्यांचें बोट छाटून ही मंडळी निसटली खरी पण पुढें वाट काय ? मामांनीं आपलां फौज त्यांचे मागोमाग पाठवली. पण शिवाजी कसला वस्ताद त्याला हें सर्व अगाऊच समजलें होतें व खानाचे लोकांस चक-विण्यासाठीं त्यानें एक बेमालूम युक्ति करून ठेवली होती. त्यानें आपल्या दुसऱ्या साथीदारांना सांगून ठेविलें होतें कीं, आम्हीं सिंहगडच्या रस्त्यानें जाणार. यासाठीं कात्रजच्या रस्त्यावर झाडांना मशाली बांधून ठेवा व आम्हीं सिंहगडच्या रस्त्यानें जाऊं लागलों कीं शिंग फुंकूं. तो आवाज ऐकतांच या तुम्हीं पेटवून त्या कात्रजकडच्या झाडावरच्या मशाली. शिवाजी मामांच्या बाड्यांतून बाहेर पडल्यावर त्यानें मोठ्यानें शिंग फुकलें, लगेच कात्रजकडे मशाली पेटल्या, त्या मशाली वरून इकडूनच शिवाजीचे लोक गेले असें समजून मामांचे लोक कात्रजकडे धांवले व सिंहगडकडे जाणारे आमचे शिवाजी व त्याचे मित्र बचावले. ही चूक मोगल सैन्यास सकाळीं समजली. लगेच ते सिंहगडावर चालून गेले पण गडावरून शिवाजीच्या तोफांच्या गोळ्यांनीं कांहीं मोगल व शाह-स्तेखानाचा हत्ती ठार झाल्यामुळे ही मंडळी परत फिरली कां आहे कीं नाहीं युक्ति. नेहमींच कांहीं शक्तीवर भागत नसते कधीं कधीं युक्तिही लढवावी लागते, समजलेंना बाळांनीं.

असो. शाएस्तेखान मामांची जशी तिरपीट उडाल्यावर त्यांनीं पुण्यास रामराम ठोकला व नगरचा रस्ता धरला. मामांच्या मदतीस आलेल्या राजा जसवतसिंगांनींही विशेष हालचाल केली नाही. ही मामाची तिरपीट जेव्हा औरंगजेबाचे कानावर गेली तेव्हा त्यानें ठराविलें कीं पेसे मामा न येती कामा. त्यानें लगेच मामांची बदली बंगाल्यांत केली व दक्षिणेंत आपला मुलगा मोअझम याला पाठविलें. ही गंमत १६६२ त झाली.

गोष्ट २५ वी.

प्रभुवीर मुरारबाजी.

उत्तम उत्तम माणसें व वस्तु जेथे जेथे मिळतील तेथे तेथे नीट तपासून त्यांचा संग्रह करावयाचा हा शिवाजीचा स्वभावच होता. शिवाजीनें चंद्रराव मोरे यांच्याशीं सामना केला तेव्हा नरवीर मुरारबाजी मोऱ्यांचे बाजूनें अतीशय शौर्यानें लढला. ही गोष्ट शिवाजीनें लक्षांत ठेवून जेव्हा मोरे यांचे कुटुंबांतलि मंडळी कैद झाली तेव्हा मुरारबाजीला माझे नोकरीस घाल तर तुम्हांस सोडतो असें तो म्हणाला. त्यावरून मोरे मंडळीच्या परवानगीनें मुरारबाजीनें शिवरायांची नोकरी पतकरली व ती अत्यंत इमानानें व स्वामिभक्तीनें मरेपर्यंत बजावली. मुरारबाजीची योग्यता ओळखून शिवाजीनें त्याला पुरंदरचा किल्लेदार केले. १६६५ त दिल्लीखानानें पुरंदरास वेढा दिला तेव्हा त्यानें जें शौर्य दाखविलें त्याच्या योगानें मराठ्यांच्या इतिहासांत त्याचें नांव अजरामर झालें ती हकीकत अशीः—

शिवाजीचा मोठ्ठा करण्याकरितां औरंगजेबानें आपले दोन शूर सरदार जयसिंग व दिल्लीखान यांना मोठें सैन्य देऊन

दाक्षिणेत पाठविले. ते पुण्यास येऊन नंतर ३१ मार्च १६६५
 त सासवडला गेले व लगेच त्यांपैकी दिल्लीखान याने पुरं-
 दरावर चाल केली. मोगल सैन्य जवळ येतांच मुरारबाजीने
 त्यांस दाणा वैरण मिळू नये अशी तजवीज केली व त्यांचा
 दारूगोळा जाळून टाकला. तरी पुनः सर्व जुळवाजुळव करून
 दिल्लीखानाने पुरंदरच्या किल्ल्यास वेढा दिला. तेव्हा मुरार-
 बाजीजवळ दोन हजार शूर शिपाई, भरपूर दाणा वैरण व
 दारूगोळा होता. पुरंदरला दोन कोट होते. एक बाहेरचा व एक
 आंतला. मोठी शिकस्त करून मोगलांनी बाहेरचा कोट सर
 केला. तेव्हा मुरारबाजीचे लोक आंतल्या कोटांत शिरले.
 या वेळी वास्तविक मोगलांनी लगेच आंतल्या कोटावर हल्ला
 करावयास पाहिजे होता पण ते बाहेरच लुटालूट करीत
 अस्ताव्यस्त पसरले. हे पाहतांच मुरारच्या लोकांनी त्याचेवर
 गोळ्यांचा जोराचा वर्षाव केला. यामुळे मोगल लोकांची
 दाणादाण उडाली. त्या वेळी मोगल व मावळे यांची भयंकर
 लढाई झाली. मुरारबाजी तर मोगलांस किल्ल्यांतून हांकून
 लावून पाठलाग करीत थेट दिल्लीखानाच्या डेऱ्यापर्यंत गेला.
 दिल्लीखानानेही त्वेष्टाने मोगल फौज गोळा केली. व मरा-
 ठ्यांवर हल्ला केला. लढाई जोरांत आली. दोनही पक्षाचे
 लोक अतीशय शौर्याने लढले. मुरारची ढाल तुटली. तरी
 तो तसाच हातास शेला गुंडाळून त्यावर शत्रूचे वार झेलीत
 लढत होता. त्याने खानावर वार केला, इतक्यांत खानाचा
 बाण त्याचे मानेस लागून त्याचे शरीर एकदम आकाशांत
 उडाले. तरी त्याचे अंगांत वीरश्री इतकी चढली होती की,
 नुसत्या धडाने खाली पडण्यापूर्वी ३०० मुसलमान कापून
 काढले. धन्य तो मुरारबाजी की, ज्याने धन्याकरतां स्वतःचा

प्राण स्वर्ची घातला व आपल्या राष्ट्राची कीर्ति जगभर पसरविली. मुरारबाजीचें प्रेत मराठ्यांनीं शत्रूचे हातीं लागूं दिलें नाहीं. त्यांनीं त्या प्रेताचें मोठ्या शौर्यानें रक्षण केलें व तें शिवाजी महाराजांकडे पाठवून दिलें. तेव्हां त्या आपल्या स्वामिभक्त सेवकाला पाहून शिवरायाचे डोळे पाण्यानें भरून आले.

मुरारबाजी पडला तरी वरचा कोट मोंगलांस सर करतां आला नाहीं. खालचे कोटांत त्यांचा प्रवेश झाला होता. पण वरून एकसारखा गोळ्यांचा मारा चालू असल्यामुळे तेथूनही त्यांना पळून जावें लागलें.

गोष्ट २६ वी.

शक्तीवर युक्तीचा विजय.

बाळानों, शिवाजी महाराजांच्या अंगी अनेक उत्तम गुण होते. पण त्या सर्वांत फार मोलवान असा एक गुण होता तो हा कीं प्रसंग पाहून वागणें. शत्रूची तयारी व शक्ति आपल्यापेक्षा अधिक असली तर त्याच्याशीं लढून आपल्या सर्वस्वाचा नाश ते कधींही करून घेत नसत. दगडी भिंत समोर आली तर मी ती आपल्या डोक्यानें फोडीन, असला नाशकारक हटवादीपणा शिवाजी महाराजांनीं कधींच केला नाहीं. शत्रू जोरावर असला तर त्याच्याशीं तेवढ्या वेळेपुरता नम्रपणा दाखवून ते आपला व आपले लोकांचा बचाव करून घेत असत. उलट आपली शक्ति व सैन्य शत्रूपेक्षा अधिक असलें तर मग एक मिनिट फुकट न जाऊ देतां ते शत्रूचा समूळ फडशा उडवीत असत. असे ते प्रसंग पाहून वागले म्हणूनच त्यांचे हातून स्वराज्याची स्थापना झाली ही गोष्ट सर्व हटवादी

लोकांनीं ध्यानांत ठेवावी. शास्तेखानमामांचें पाणी शिवाजी महाराजांनीं ओळखलें होतें म्हणून त्यांना एकदम गांठून भेवडावून त्यांनीं पिटाळून लावलें. पण जेव्हां राजा जयसिंग व दिल्लीरखान हे मोठे थोरले मोगल सैन्य घेऊन आले व पुरंदरच्या वेढ्यांत आपल्या सैन्याचा व नरवीर मुरारबाजीचा नाश झालेला त्यांनीं पाहिला तेव्हां ह्या वेळीं नमतें घ्यावें असें त्यांनीं ठरविलें. दुसऱ्यांशीं अत्यंत गोड बोलून नम्रता दाखवून त्याला आपलेसें करून घ्यावें असें त्यांनीं ठरविलें. व दुसऱ्यांशीं अत्यंत गोड बोलून व नम्रता दाखवून त्याला आपलेसें कसें करून घ्यावें ही खुबी शिवाजीमहाराजांना फार चांगली साधली होती. त्यांनीं राजा जयसिंग व दिल्लीरखान यांशीं नम्रपणानें गोड बोलून त्यांना वश करून घेतलें व त्यांच्या मध्यस्तीनें औरंगजेब बादशहाशीं तह केला. त्यांत असें ठरलें कीं, सिंहगड, पुरंदर वगैरे चाळीस लाखांचा मुलूख शिवाजीनें बादशहास द्यावा व चार लाखांचा आपलेकडे ठेवून बादशहाचा सरदार म्हणून दक्षिणेंत राहून बादशहाचे दक्षिणेंतील सुभेदारांस मदत करावी. हा पुरंदरचा तह १६६५ त झाला. यानंतर विजापूरकरांचा पराभव करण्यासाठीं शिवाजीनें जयसिंगास चांगली मदत केली, यामुळे खूष होऊन औरंगजेब बादशहानें शिवाजीस दिल्लीस भेटास बोलावले. त्याप्रमाणें मोरो पंत पिंगळे पेशवे, अण्णाजी दत्तो सुरनीस व निळो सोनदेव मुजुमदार यांस जिजाबाईच्या सल्ल्यानें कारभार करावयास नेमून आपल्या जिवास जीव देणारे तानाजी मालुसरे वगैरे जिवलग व शूर मित्र व पुत्र संभाजी यांना बरोबर घेऊन शिवाजी दिल्लीस जाण्यास निघाला. बादशहा आग्यास असल्याचें समजल्यामुळे शिवाजी आग्यास सन १६६६ त

गेला. नंतर आपला मुलगा संभाजी याला बरोबर घेऊन तो बादशहाच्या दरबारास गेला. तेथे त्याला बादशहाने त्याच्या योग्यतेप्रमाणे पहिल्याप्रतीचे सरदारांसारखा मान दिला नाही यामुळे त्याला राग आला. हे त्याच्या चेहऱ्यावरून औरंगजेबाच्या लक्ष्यांत आले. लगेच त्याने शिवाजी उतरला होता त्या ठिकाणावर सक्त पहारा ठेऊन शिवाजीला नजर कैदी बनविले. आपणावर भयंकर प्रसंग आला आहे हे शिवार्जाच्या चटकन लक्ष्यांत आले व त्यातून सुटण्याची युक्तिही त्याला लगेच सुचली. ती त्यान कशी लढविली हे पाहिले म्हणजे त्याच्या शहाणपणाचे कौतुक वाटते.

त्याने पहिल्याने बादशहाची परवानगी घेऊन बरोबरचे सर्व सैन्य परत पाठविले. कांहीं निवडक विश्वासू मंडळी मात्र त्याने जवळ ठेवली. नंतर गोड भाषणाने व मनमिळाऊपणाने त्याने बऱ्याच अमीरउमरावांना आपले मित्र बनविले व रोज मोठमोठे पेटारे भरून मेवा—मिठाई त्यांचेकडे पाठविण्याचा क्रम ठेविला. पहिल्या पहिल्याने पहारेकरी हे पेटारे तपासून पहात असत, पण रोज रोज त्यांत मिठाई असते असे पाहिल्यावर त्यांनी पेटारे तपासून पाहण्याचे सोडून दिले. नंतर विश्वासू माणसांना कांहींना कांहीं सबबीवर त्याने पाठवून दिले. ते वेळ पालवून तेथेच राहिले. सर्व तयारी झाल्यावर शिवाजीने आजारीपणाचे सोंग घेतले. शेवटी तारीख १९ आगष्ट १६६६ रोजी संध्याकाळी हिरोजी फर्जेद यास आपले जागी निजवून संभार्जा व आपण निरनिराळ्या मिठाईच्या पेटाऱ्यांत बसून पहारेकऱ्यांचे हातून सुटून शहराबाहेर जाऊन पोचले. मार्गे राहिलेल्या हिरोजी फर्जेदाने दुसरे दिवशी सकाळी महाराजांना औषध आणावयास जातो, कोणी आत

जाऊन महाराजांची शीप मोडून नका, असें सांगून स्वस्थपणें दक्षिणची वाट धरिली. शिवाजी पसार झाला हें कळतांच बादशहानें त्याला पकडून आणण्यासाठीं पुष्कळ लोक पाठविले, पण कांहीं उपयोग झाला नाहीं. थेट दक्षिणेस गेल्यास आपण खास पकडले जाऊं हें लक्षांत आणून ते प्रथम मथुरेस गेले. तेथें संभाजीस एका मित्राकडे ठेवून गोसाव्यांचा वेष घेऊन काशी, प्रयाग वगैरे तीर्थें हिंडत महाराज अठरा महिन्यांनीं परत रायगडावर आले. त्यांच्या नंतर चार वर्षांनीं संभाजी परत आला. मथुरेंत संभाजीस कृष्णाजीपंत म्हणून मोरोपंत पिंगळ्याचे मेहुणे होते त्यांचेकडे ठेविलें होतें. त्या कृष्णाजीपंतांनीं जी उत्तम मदत केली ती स्मरून पुढें शिवाजी महाराजांनीं त्यांना ५० हजार रुपये दिले व त्यांच्या बंधूंना २५ हजार रुपये दिले. याच सफरींत प्रयाग येथें भोंसल्यांचे उपाध्ये कविकुलेश याची व संभाजीची पहिली भेट झाली. हेच कविकुलेश नंतर संभाजीचे प्रधान बनले. त्यांनीं सर्व राज्याचें वाटोळें केलें.

दुर्दैवानें कधीं कधीं मनुष्य भयंकर संकटांत सांपडतो. जर कां तो घाबरला तर जिवास मुकतो. पण शिवाजीसारखा असला तर शांतपणानें व शहाणपणानें युक्ती योजून संकटांतून पार पडतो, बाळांनीं, हें या गोष्टीवरून तुमच्या ध्यानांत आलेंच असेल. असो. बादशहाचे भेटीस जाण्याची चूक शिवाजीनें केली. पण त्या चुकीपासूनही त्यानें फायदा करून घेतला. या प्रसंगानें बादशहाच्या राजधानींत राहून सर्व स्थिति त्याला बारकाईनें पहातां आली. तेव्हां मोंगलशाहीचा हा नुसता पोकळ डोला आहे ही गोष्ट त्याला नवीनच कळली. यामुळे यापुढें तो निर्धास्तपणें उघड्या मैदानावर मोंगलांशीं

लढू लागला. असो. निसदून आल्यावरही गोड गोड बोलून त्याने औरंगजेबाकडून १६६८ त पूर्वी झालेला पुरंदरचा तह कायम करवून आणखी वर राजा हा किताब व विजापूर व गोवळकोंडा या राज्यांतून चौथाई व सरदेशमुखी वसूल करण्याचे हक्क ब्राम्हणहाकडून मिळविले. पुढे शिवाजीचा वादता पराक्रम लक्षात येतांच विजापूर व गोवळकोंडे यांनी त्याला वर्षाचे ५ लाख व ३ लाख अशी खंडणी देण्याचे कबूल करून त्याच्याशी तह केला. अशा रीतीने शिवाजीचे राज्य सवळ व जगजाहीर झाले.

गोष्ट २७ वी.

गड आला पण सिंह गेला.

अग्न्याहून आल्यावर एक दोन वर्षे होतात न होतात तोंच सन १६७० मध्ये औरंगजेबब्राम्हणहाकडून कसंही करून शिवाजी-सारख्या मानी मराठ्याला चिरडून टाकल्या शिवाय आपल्याला स्वस्थता मिळणार नाही असे ठराविले व त्याप्रमाणे आपला मुलगा मोअझम दक्षिणेत औरंगाबादेत होता त्याला हुकूम दिला. शत्रू युद्ध करणार हे निश्चित होतांच आपण प्रथम त्याच्यावर हल्ला केल्यास सपाटून फायदा होतो हे शिवाजीला ठाऊक होते. शिवाजीची आई जिजाबाई ही प्रत्यक्ष स्वराज्याची जननी. तिने पाहिले की औरंगजेबावर एकदम छाप बसवा-यची तर पहिल्या धडाक्यास दक्षिणचे नाक सिंहगड घेतला पाहिजे. लगेच तिने रणशूर तानाजीला 'पत्र पहाताचनिघून ये' असे पत्र पाठविले. त्या इमानी नोकराचा प्रिय मुलगा राजाजी त्याच्या लग्नाची अगदी जय्यत तयारी झाली होती. वऱ्हाडी मंड-

ळीनें घर गजबजून गेलें होतें. माघ वद्य षष्ठी हा लग्नाचा मुहूर्त ठरला होता. इतक्यांत धन्याकडून पत्र आलें. वऱ्हाडी मंडळी म्हणाली ' लग्न उरकून मग जा. ' ही गोष्ट त्या स्वामिभक्त तानाजीला कोठून रुचणार ! तो म्हणाला 'आधी स्वामिकार्य आणि मग लग्नकार्य ! ' पत्र पहातांच तडक तो रायबाला घेऊन निघाला. बरोबर त्याचा प्रिय बंधू सूर्याजी होताच. रायगडावर येतांच जिजाबाई म्हणाली ' तानाजी, हा समोर दिसतो तो गड मला पाहिजे ' ! तानाजी म्हणाला ' ठीक आहे. आपल्या आशीर्वादानें गड जिंकून देतो. ' असें म्हणून व आपल्या रायबाबाळास जिजाबाईच्या स्वाधीन करून तो स्वामिभक्त आपला भाऊ सूर्याजी व एक हजार शूर मावळे यांना घेऊन थेट सिंहगडावर चालून गेला. सिंहगडावर मोंगलांनीं अगदीं कडेकोट बंदोबस्त केला होता. तेथें अत्यंत शूर असा उदेभान नांवाचा राठोड रजपूत सेनापती होता. युद्धाची सामुग्री तेथें जय्यत होती. यामुळें तानाजीशिवाय दुसरा कोणीही वीर तें काम करण्यास कबूल झाला नाहीं. ती माघ महिन्यांतली वद्य पक्षांतली रात्र होती, अंधार म्हणजे मी म्हणत होता, अशा त्या भयंकर अंधाऱ्या रात्रींही मावळे-मंडळी गडाच्या पायथ्याशीं तर येऊन पोचली. पहातात तों कडा तुटलेला सारखा उभा. वर चढून जाण्याचें नांवच नको. तेव्हां पुढल्या बाजूनें पाहिलें तो जरा बरी वाट होती. मग तानाजीनें आपल्या लोकांच्या पांचपांचेंशच्या दोन टोळ्या केल्या. एक सूर्याजीबरोबर दिली व त्याला पुढच्या वाटेनें वर जाण्यास सांगितलें व दुसरीचा पुढारी तो स्वतः झाला. त्या तुटलेल्या कड्यावर चढणें अशक्य आहे असें पहातांच तानाजीच्या एका मावळ्यानें घोरपडीच्या कंवरेस साखळदंड

बांधून तिला वर फेंकली. ती वर जाऊन कड्याच्या शेंड्याला बिलगून राहिली. लगेच त्या साखळदंडाला धरून वानरासारखा भराभर तो मावळा गडावर गेला व त्याने दहा वीस लोखंडी मेखा ठोकून त्याला दोर बांधून ते खाली सोडले. लगेच हां हां म्हणतां तानाजी व तीनशें मावळे गपचूप दोराला धरून गडावर गेले. ही बातमी उदेभानाला कळतांच तो त्यांच्यावर आपले सैन्यासह तुटून पडला. मग काय विचारावें ? एकदम भयंकर युद्ध जुंपलें. शेंकडो रजपूत व मावळे धडाधड मरून पडूं लागले. उदेभान व तानाजी हे शूर रणबहादूर अगदीं समोरा-समोर आले व त्यांचें रामरावणाप्रमाणें निकराचें युद्ध झालें. दोघेही सारखेच शूर. तानाजीच्या वारानें उदेभान पडणार इतक्यांत त्यानें एक वार करून तानाजीलाही पाडलें. इतक्यांत दुसऱ्या बाजूनें तानाजीचा पाठीराखा भाऊ सूर्याजी आपल्या टोळीला घेऊन आला व त्यानें सूर्याची शिकस्त करून मोंगलाकडिलि सर्व सैन्याची धूळधाण केली. झालें, गड हातीं आला पण स्वामिभक्त तानाजी सिंह गेला. स्वामिकार्य झालें याची खूण म्हणून गडावर गवताची गंजी सूर्याजीनें पेटविली. तो प्रकाश रायगडावर शिवाजी व जिजाबाई यांना दिसला व गड काबीज केल्याचें वर्तमान समजून त्यांना प्रथम आनंद झाला. दुसऱ्या दिवशीं सर्व हर्काकत समजली तेव्हां शिवाजीचें प्रेमळ हृदय स्वामिभक्त तानाजीच्या मरणाची बातमी ऐकून अतीशय कळवळलें व तो शोकाकुल होऊन म्हणाला, ' गड आला पण माझा तानाजी सिंह कीं हो गेला ! ' असो; नंतर तानाजीचा भाऊ सूर्याजी याला शिवाजीनें सिंहगडचा किल्लेदार केलें, व तानाजीचा मुलगा बाळरायबा हा आपलाच मुलगा आहे असें समजून त्याचे राजपुत्राच्याप्रमाणें थाटानें लग्न शिवाजीनें

केलें. तानाजीच्या स्मरणार्थ गडाचे कोंडाणा हें नांव बदलून सिंहगड असें नांव ठेविलें. सिंहगड घेतल्यावर एक महिन्याचे आंतच सूर्याजीनें पुरंदर घेतला. घे घे करीत धूमधडाक्यानें शिवाजीनें मोंगलाकडे गेलेले किल्ले एकामागून एक सर केले.

गोष्ट २८ वी.

साल्हेरचें नवीन युग.

बाळांना, शिवाजी महाराज दिल्लीहून आल्यापासून मराठ्यांची युद्धपद्धती बदलली. मोंगलांच्या सामर्थ्याच्या भ्रमाचा भोपळा फुटला. उघड उघड समरांगणावर उभें राहून मोंगलांस आपण धुडकावून लावूं, असा अहमविश्वास आतां मराठ्यांच्या अंतःकरणांत उत्पन्न झाला. याचें पहिलें उदाहरण म्हणजे साल्हेरची लढाई. साल्हेर म्हणजे गुजराथचें नाक. या ठिकाणीं उघड समरांगणावर मोंगलांशीं दोन हात करण्यास मराठे पहिल्यानेच उभे राहिले. या लढाईचा विशेष हा होता कीं, मोंगलांकडे एखलासखान व दिल्लीखान यांच्यासारखे नांवाजलेले सेनापती होते. या लढाईंत पराक्रमाप्रमाणेंच मराठा सेनापती प्रतापराव यानें युक्ति पग नामी लढवली. प्रथम आपल्या लोकांस पळावयास लावून त्यानें मोंगल सैन्यास असें भासविलें कीं, मराठे घाबरले. त्याबरोबर मोंगल सैन्य अव्यवस्थितपणें मराठ्यांच्या पाठीस लागलें. या मोंगल सैन्यांत उडालेल्या गोंधळाचा एकदम फायदा घेऊन प्रतापरावानें एकदम शिस्तवार उलटून मोंगल सैन्यावर असा जोराचा हल्ला केला कीं, मोंगलास दे माय धरणी ठाय असें होऊन गेलें. त्यांचे

२२ नामांकित सरदार मरून पडले. शिवाय त्याचं दहा हजार सैन्य ठार झाले. अशा तऱ्हेने उघड्या मैदानावर मोंगलांचा पूर्ण पराभव मराठ्यांनी पहिल्यानेच केला त्यांचा नामांकित सेनापती एखलासखान याला मराठ्यांनी कैद केले व दिल्लीर-खानाला धूम पळावयास लाविले. असा पराक्रम गाजवून नवयुगास सुरवात झाली असे मोंगलांस त्यांनी जाहीर केले. मराठ्यांचा प्रचंड पराक्रम-सूर्य प्रखरतेने प्रकाशू लागला तो या लढाईपासूनच. म्हणून साल्हेरच्या लढाईचे महाराष्ट्राच्या इतिहासांत अतिशय महत्त्व आहे. ही लढाई १६७२ त झाली. साल्हेरला उत्तम जय मिळाल्यामुळे स्वराज्यसंगोपनास लागणारे द्रव्य पुरविण्यासाठी घनाढ्य गुजराथची दारे खुली झाली. शिवाजीने श्रीमंत सुरत शहर १६६४ पासून १६७३ पर्यंत तीनदां लुटले व लाखों रुपये आपल्या राज्यास बळकटी आणण्याकरितां तो सुरतेहून घेऊन गेला. या लढाईनंतर मोंगलांस अशी धडकी भरली की, इकडचा सर्व मुलूख सोडून ते औरंगाबादेस चालते झाले अत्यंत श्रीमंत व्यापाऱ्यांपासून व मोठमोठ्या सरदारांपासून खंडणीदाखल वसूल करित असतां गरीबगुरीबांस व बायकामुलास मराठ्यांनी कधीही त्रास दिला नाही. शत्रूकडील जखमी झालेल्या लोकांस बरे करून शिवाजी सन्मानाने परत पाठवीत असे. व कोणाची इच्छा असल्यास त्याला आपल्या नोकरांतही घेत असे. मुसलमानांच्या मशिदींस हिंदूंच्या देवळांप्रमाणेच पवित्र मानून त्यांना तो हात लावीत नसे. इतकेच नव्हे तर त्या मशिदींस असलेली वतने व उत्पन्ने तशीच चालवीत असे. शत्रूकडच्या कैद झालेल्या लोकांनाही तो सन्मानाने वागवून परत पाठवीत असे.

साल्हेरच्या लढाईच्या आधी व मागाहून मराठ्यांनी मोठ्या पराक्रमाने पुढील मुलूख जिंकून मराठी राज्याचा सपाटून

विस्तार केला. आतां एकच कामगिरी उरली ती म्हणजे शिवछत्रपतींना त्यांच्या पराक्रमास व वैभवास साजेल असा राज्याभिषेक करावयाचा. त्याबद्दलची आनंददायक हकीकत पुढील गोष्टीत तुम्हाला वाचावयास सांपडेल.

गोष्ट २९ वा.

शिवराज्याभिषेक

साल्हेरच्या लढाईने नवीन युगास आरंभ केला. आतां मराठी राज्य व्यवस्थित, चिरस्थायी व संघटित झालें. शिवाजीच्या राज्याचा विस्तार खानदेश, बऱ्हाड, औरंगाबादपर्यंत झाला. दक्षिणेस हुबळी व पूर्वेस विजापूर, गोवळकोंडा येथपर्यंत त्याचें राज्य पसरलें. प्रत्यक्ष मागलांच्या गुजराथेतून त्याला चौथ्याई व सरदेशमुखी मिळूं लागली. अशा तऱ्हेने जिजाबाईने संकल्पिलेलें स्वराज्य तीस वर्षें सतत देह क्षिजवून पराक्रमानें व शहाणपणानें शिवाजीनें संपादन केलें. या विस्तीर्ण व वैभवशाली राज्याला शोभेल असा राज्याभिषेक सन १६७४ त करण्यांत आला. या राज्याभिषेकाचा दुसरा उद्देश असा होता कीं शिवाजी म्हणजे लुटारू, फार झालें तर लहानसा पाटील, त्यास आपण काय म्हणून मान द्यावा, तो आपल्यापेक्षां कमी दर्जाचा, अशी फलटण, वाडी, मुघोळ वगैरे ठिकाणच्या मराठे सरदारांची जी चुकीची कल्पना आला होती ती दूर करावी व स्वराज्याचा विस्तार व वैभव त्यांना दाखवून स्वराज्यांत सामील होण्यास त्यांना तयार करावे हा दुसरा उद्देश. या शिवाय तिसरा उद्देश हिंदुस्तानांतील सर्व इतर सत्ताधारी राजांन मराठ्यांचें राज्य केवढें अलाढ्य आहे हें दाखवून

त्यांच्यावर छाप बसवावी. अशा अनेक कारणांसाठी शिवाजीने राज्याभिषेकाचे अतीशय खर्चाचे काम करण्याचे ठराविले.

समारंभाचे वर्णन.—या समारंभासाठी अतीशय विद्वान् अशा गागाभट्टांना काक्षीक्षेत्रांतून सन्मानाने आणण्यांत आले होते. व राज्याभिषेकांतील सर्व धार्मिक कृत्ये त्यांच्या सांगण्याप्रमाणे करण्यांत आली. हा समारंभ म्हणजे एका माणसाचा बडेजाव नव्हता. हा राष्ट्रीय महोत्सव असून त्याच्या महत्त्वास योग्य अशाच रीतीने तो पार पाडण्यांत आला. सर्व महाराष्ट्राच्या भाग्योदयाच्या या पवित्र समारंभास ज्येष्ठ शुद्ध चतुर्थी म्हणजे २८ मे १६७४ या दिवशी सुरवात झाली. पहिल्या दिवशी शिवाजी महाराज हे उदेपूरच्या क्षत्रिय कुळांतले तेजस्वी क्षत्रिय असल्यामुळे त्यांची मुंज करण्यांत आली. हा मुंजीचा समारंभ दोन दिवस थाटाचा झाला. पुढे रोज निरानिराळे संस्कार होतां होतां ज्येष्ठ शुद्ध १३ म्हणजे ६ जून १६७४ हा मराठ्यांच्या इतिहासांत सोन्याच्या अक्षरांनी लिहून ठेवलेला दिवस उगवला. एकदर सर्व महाराष्ट्राची अंतःकरणे त्या दिवशी रायगडावर होत असलेल्या या समारंभाकडे लागली होती. समारंभासाठी त्या दिवशी अगदी सकाळी सर्व लोक स्नान करून व सुंदर पोषाख व मंडपांत हजर झाले. शिवाजी महाराजही स्त्रीपुत्रांसह अलंकार घालून भवानी देवी, माता जिजाबाई व कुलगुरु बाळंभट यांस आदराने नमस्कार करून शुभ मुहूर्तावर आसनावर जाऊन बसले. जवळ पट्टराणी सोयराबाई व मुलगा संभाजी हे बसले. सिंहासनाचे आठ दिशांना अष्ट प्रधान हातांत सोन्याच्या कळशा वेऊन उभे राहिले. समोर अनेक मांडलिक राजे, रजवाडे, संस्थानिक

मित्रराजे, व मित्रराजांचे प्रतिनिधी उभे राहिले. ठिकठिका-
णच्या पवित्र क्षेत्रांतून तीर्थोदक आणविलें होतें. मुहूर्ताची
वेळ येतां व ब्राह्मणांच्या वेदमंत्रांच्या घोषाबरोबर छत्रपतींवर
मंगलाक्षतांचा वर्षाव व तीर्थोदकाचें सिंचन झालें. असा
हा पवित्र अभिषेकाचा सभारंभ रामराज्याभिषेकासारख्या
थाटानें पार पडला. अभिषेक झाल्यावर शिवाजी महाराज
उत्तम तऱ्हेनें सुशोभित केलेल्या सिंहासनावर विराजमान झाले.
तेव्हां लोकांना आनंदाचें भरतें आलें व त्यांनीं प्रेमभरानें
शिवभूपतींवर सोन्यारुप्याचीं फुलें उधळलीं. ब्राह्मणांनीं वेदमंत्र
म्हणून आशिर्वाद दिले. सर्व राज्यांत हा राज्याभिषेक जाहीर
करण्यासाठीं १०८ तोफांची सरबत्ती झाली. पुत्राच्या भाग्यो-
दयाचा व आपण संकल्पिलेल्या स्वराज्याच्या वैभवपूर्तीचा
हा अप्रतिम शुभ प्रसंग पाहून त्या स्वराज्यजननीस, त्या
राजमातेस, त्या राष्ट्रस्वामिनी जिजाबाईस किती धन्यता,
किती कृतार्थता व किती आनंद झाला असेल याची बरोबर
कल्पना करणें अशक्य आहे. शिवाजीच्या कोमल बालहृद-
यांत स्वराज्यवृक्षाचें बीजारोपण करून त्याचें आपण अतीशय
कष्ट करून संगोपन केलें व त्याचसाठीं पतिमरणानंतरही
जीव धारण केला त्याचें आज सार्थक झालें. आपल्या आयु-
ष्याची इतिकर्तव्यता झाली असेंच त्या वीरमातेस वाटलें.
असो. नंतर शिवाजीची सुवर्णतुला केली. तेव्हां शिवरायाचें
वजन पक्के ७० शेर भरलें. नंतर ब्राह्मण मंडळीस योग्यते-
प्रमाणें १ लक्ष रुपयांपासून पंचवीस रुपयांपर्यंत दक्षणा दिल्या.
मेजवान्यांचा तर सारखा तडाखाच चालला होता. आपण
त्यावेळीं हजार असतों तर मजा झाली असती असें बाळांनो,
तुमच्या मनांत आलेंसें दिसतें, बाळांनो तुम्ही देखील कदा-

चित् मागच्या एखाद्या जन्मांत तेथें गेले असाल, नाहीं कशा-
 वरून ? गरीबगुरीब, बैरागी, गोसावी सर्वांना दान-धर्म व
 भोजन देऊन जिकडे तिकडे आनंदी आनंद केला. देवस्था-
 नांस वतनें व इनामें करून दिलीं. नंतर अष्टप्रधान व इतर
 अधिकारी यांना अधिकाराचीं पदकें व पोषाख देण्यांत आले
 व लोकांकडून आलेले नजराणे स्वीकारण्यांत आले. यानंतर
 हत्तीवर सोन्याचे अवारींत बसून महाराजांची स्वारी मोठ्या
 थाटानें निरनिराळ्या मंगल व मंजुळ वाद्यांच्या जयघोषांत
 अष्टप्रधान, अधिकारी व फौज यांसह मिरवत मिरवत देवदर्शन
 करून परत मिरवत येत असतां वाटेंत ठिकठिकाणीं सुवा-
 सिनींनीं महाराजांस ओवाळिलें व हजारों लोकांनीं महाराजांवर
 पुष्पवृष्टि केली. अशा थाटानें हा अपूर्व समारंभ पुरा झाला.
 या समारंभास एकंदर एक कोट बेचाळीस लक्ष रुपये खर्च
 झाले धन्य तो रायगड कीं, ज्यानें हा महाष्ट्राच्या भाग्योदयाचा
 समारंभ पाहिला. या समारंभाचें कायमचें स्मरण रहावें म्हणून
 महाराजांनीं रामदास स्वामींच्या स्मरणार्थ भगवा झेंडा ह
 आपलें राष्ट्रीय निशाण ठराविलें व राज्याभिषेकाच्या
 दिवसापासून राज्याभिषेक नांवाचा नवा शक सुरू केला.
 रायगड हें राजधानीचें ठिकाण कायम केलें व निरनिराळ्या
 अधिकाऱ्यांचीं संस्कृत नांवे ठेविलीं. या आद्वितीय समारंभास
 गोवळकोंडा, इंभज, पोर्तुगीज वगैरेंचे वकील नजराणा घेऊन
 आले होते. बाळांनीं, ही हकीकत वाचून केव्हां तो धन्य
 रायगड पाहीन असें तुम्हांला झालें असेल. ज्याप्रमाणें वेडू,
 आळवीं ही संतक्षेत्रें पाहिलीं पाहिजेत त्याचप्रमाणें हें
 रायगड राजक्षेत्रही पाहिलें पाहिजे.

गोष्ट ३० वी.

शिवाजीचें आरमार.

बाळांनो, शिवाजीमहाराज म्हणजे एक असामान्य थोर पुरुष होते. सर्व हिंदुस्थानांत हिंदवी स्वराज्य स्थापन करावें, अशी त्यांची महत्त्वाकांक्षा होती. आपलें राज्य बलाढ्य व सुसंरक्षित व्हावें यासाठीं नुसते प्रचंड किल्ले बांधून व शूर सैन्य तयार करूनच ते थांबले नाहींत. आपलें राज्य कल्याणपासून राजापुर्णपर्यंत समुद्रकिनार्यावर पसरतांच समुद्राच्या बाजूने आपले राज्याची बळकटी कशी करावी याच्या विचारांत ते गढून गेले. पूर्ण विचार करून त्यांनीं असें ठरविलें कीं, समुद्राच्या बाजूनें राज्याचें रक्षण करण्यासाठीं अतीशय बलाढ्य अशा आरमाराची जरूर आहे. एकदां अमूक एक करावयाचें असें ठरविल्यावर शिवाजीमहाराज लगेच खटपटीस सुरवात करीत. जंजिऱ्याचे सिद्धीस जिकण्याकरितां व इंग्रज, पोर्तुगीज, डच, फ्रेंच, सांवत, व जव्हारकर यांचे पासून आपल्या समुद्रकांठच्या प्रदेशाचें संरक्षण करतां यावें म्हणून आरमार तयार करण्याची खटपट शिवरायानें सन १६६१ पासून सुरू केली. त्यानें सुरत तिनदां लुटली ती तरी बलाढ्य आरमार तयार करण्याकरितां. या लुटीपासून मिळालेलें द्रव्य त्यानें आरमार तयार करण्याकडेच लाविलें. त्या कालाच्या कोणत्याही हिंदी राजाच्या लक्ष्यांत न आलेली गोष्ट त्याच्या लक्ष्यांत आली. ती ही कीं, परदेशाशीं व्यापार केला असतां देश श्रीमंत होतो. बहुतेक देशी राजे परकी व्यापाऱ्यांचे विरुद्ध असत. कारण परकी व्यापारी आपला देश भिकार करतील असें त्यास वाटे. तसें शिवाजीचें नव्हतें, तो परदेशी व्यापाऱ्यांस चांगल्या तऱ्हेनें वागवी व त्यांना उत्तेजन

देत असे. परदेशाशीं होणाऱ्या व्यापाराचें संरक्षण करण्योकरितां आपलें उत्तम व बलाढ्य आरमार असलें पाहिजे हेंही त्याच्या लक्ष्यात आलें. तेव्हा या दोन उद्देशांसाठीं आरमार तयार व्हावें म्हणून त्यानें गलबतें बांधण्याचे मोठमोठे कारखाने विजयदुर्ग, कुलाबा, मालवण, रत्नागिरी, अंजनवेल या ठिकाणीं सुरू केले. अशा महा स्वटपटीनें चारपांच वर्षांत चारपांचशें गलबतांचें आरमार त्यानें तयार केलें. हुशार कोळी व भंडारी यांना त्यानें गलबतांवर अधिकारी नेमिले. गलबतांवर तोफा ठेवण्याची व्यवस्था केली. आरमाराचें मुख्य ठाणें मालवण येथें ठेविलें. समुद्रकिनाऱ्यावर आरमाराच्या संरक्षणासाठीं किल्ले बांधले. खुद्द शिवाजीमहाराजांनीं १६६५ त जहाजावरून पश्चिमकिनाऱ्यावर स्वारी केली व नंतर पुनः बार्सिलोरवर १६७० त स्वारी करून शिवाजीनें पुष्कळ लूट आणली. आरमारखात्यात एकंदर पांच हजार लोक काम करीत होते. शिवाजीच्या आरमारावरील अधिकाऱ्यांत, दर्यासारंग, इबाहीमखान, मायनाक भंडारी व दौलतखान भिवजी गुजर व कान्होजी आंग्रे हे सरदार फार प्रसिद्धीस आले.

गोष्ट ३१ वी.

शिवाजीची राज्यव्यवस्था व अंत.

शिवाजीची अलौकिक चतुरता जशी राज्य संपादन करतांना दिसून आली तशीच राज्याचा कारभार सुयंत्रित चालावा म्हणून त्यानें जी पद्धतशीर व्यवस्था केली त्यांतही दिसून आली. सर्व जगांत अत्यंत उत्तम ठरलेली, जी इंग्रजी राज्यपद्धती आज विलायतेंत चालू आहे तशीच राज्यपद्धती

शिवाजीने अडीचशें वर्षांपूर्वी आपल्या महाराष्ट्रांत अमलांत आणिली. त्यानें राज्यकारभाराचीं सात खातीं करून त्यांवर सात प्रधान नेमिले व सर्वांवर देखरेख ठेवण्यासाठीं एक मुख्य प्रधान नेमिला. यांना पहिल्यानें त्यानें -फारशी भाषेंतील नांवें दिलीं होती. नंतर त्याला राज्याभिषेक होऊन हिंदवी स्वराज्याची जगजाहीर स्थापना झाल्यावर हिंदवी स्वराज्यास योग्य अशीं संस्कृत नांवें तयार करून तीं त्यानें आपल्या अष्टप्रधानांस दिलीं.

अष्टप्रधान, त्यांचीं नांवें व पगारः—

फारशी नांव	संस्कृत नांव	काम	वर्षाचा पगार
१ पेशवा	पंतप्रधान	मुख्यदिवाणगिरी	१५००० होन.
२ मुज्जुदार	पंतअमात्य	मुलकी वसूल व हिशोब	१२००० होन.
३ सुरनीस	पंतसचिव	दफ्तराची व्यवस्था	१०००० होन
४ वाकनीस	मंत्री	खासगी कारभार	"
५ डबीर	सुमंत	परराज्यव्यवहार	"
६ सरनौबत	सेनापती	फौजेची व्यवस्था	"
७ ०	न्यायाधीश	न्यायकरणे	"
८ ०	पंडितराव	शास्त्रार्थ व दानधर्म	"

हल्लींच्यापेक्षां तेव्हां निदान चौपट स्वस्ताई होती. तेव्हां शिवाजी आपल्या नोकरांना भरपूर पगार देऊन त्यांना संतुष्ट ठेवीत असे हें सिद्ध होतें. अष्टप्रधानांपैकीं कोणी दुसरीकडे गुंतला असल्यास त्याचें काम त्यावेळेपुरतें पहाण्यास ज्याला नेमीत त्याला मुतालीक असें म्हणत. या शिवाय प्रत्येक खात्यांत कारभारी, मुज्जुदार, फडणीस, सबनीस, कारखाननीस, चिटणीस, जामदार आणि पोतनीस असे आठ दुध्यम कामदार असत. या सर्व मंडळींत पेशवा अथवा पंतप्रधान

हा मुख्य होता. त्याचा हुकूम सर्व प्रधानांवर चालत असे. राज्याची व्यवस्था ठेवण्यांत व कारभार पहाण्यांत शिवाजी मुख्यतः खालील योग्य व हितकर नियमांना धरून चाले:-

(१) डोंगरी किल्ल्याच्या मदतीने देशांत शांतता ठेवणे.

(२) सरकारी नोकरी वंशपरंपरेने न देतां लायक माणसास देणे.

(३) नोकरीबद्दल रोख पगार देणे, जहागिरी न देणे.

(४) परस्पर रयतेकडून वसूल घेणे, जमिनदारांमार्फत न घेणे.

(५) प्रत्येक खात्याचे कामासाठी स्वतंत्र मनुष्य नेमणे.

(६) राज्यकारभारांत लष्कराचे माहात्म्य न वाढविणे.

(७) ब्राह्मण, प्रभु व मराठे यांत नोकरीस ठेवून एकमेकांना एकमेकांच्या दावांत ठेवणे.

(८) सर्व स्वर्च करून ठराविक शिल्लक टाकणे.

हे नियम शिवाजीच्या मृत्यूनंतर न पाळल्यामुळेच मराठी राज्य लयाला गेलें.

अशा तऱ्हेने जिकलेल्या मुलुखाचा पद्धतशीर व चोख कारभार करण्यास सुरवात करून शिवाजीने आपले राज्यास कायमपणा व बळकटी आणली.

परंतु दुर्दैवाने त्याला लवकरच मरण आल्यामुळे मराठी राज्याचे फार नुकसान झाले. नेहमी योग्य सल्ला व धीर देणारी त्याची प्रेमळ व हुषार आई त्याच्या राज्याभिषेकाच्या समारंभानंतर पंधराच दिवसांनी मरण पावली. यामुळे त्याचे मन अगदी उदास झाले. वडील मुलगा संभाजी वाईट वर्तनाचा निघाला या गोष्टीने तर त्याला फार दुःख होत असे. तरी मन शांत ठेवून शेवटपर्यंत सर्व वेळ त्याने आपल्या

राज्यास बळकटी आणण्यांत खर्च केला. शेवटीं रायगडावर गुटगी नांवाचा रोग होऊन तो सन १६८० त आपल्या वयाच्या ५३ वें वर्षी मरण पावला. तेव्हां सर्व महाराष्ट्रास अतिशय दुःख झालें.

- शिवाजी मोठा स्वदेशाभिमानी, महत्त्वाकांक्षी, उद्योगी, धाडशी व धूर्त होता. स्वधर्मावर त्याचें फार प्रेम होतें. त्याला कोणतेंही वाईट ध्यसन नव्हतें. देव, संत व आईबाप यांची भक्ति तो कळकळीनें करीत असे. जन्मभर स्वसुखावर पाणी सोडून देश व धर्म यांच्या बचावासाठीं त्यानें देह शिजाविला. तो सडपातळ, निमगोरा, सुंदर व तरतरीत होता. त्याला संभाजी व राजाराम असे दोन मुलगे होते.

गोष्ट ३२ वी.

कुसंगतांनें केलेला कहर.

शिवाजी महाराजांच्या मरणाच्या वेळीं त्यांचा वडील मुलगा संभाजी पन्हाळा किल्ल्यावर नजर कैदेत होता. त्यावेळीं रायगडावर शिवाजी महाराजांची बायको सोयराबाई व तिचा मुलगा राजाराम हे होते. पहिल्यानें सोयराबाईनें बऱ्याच अधिकाऱ्यांस वश करून शिवाजीच्या मरणानंतर एक महिन्यानें राजारामास गादीवर बसविलें. पण ही गोष्ट संभाजीस पन्हाळ्यास समजतांच त्यानें धडाडीनें पन्हाळा आपल्या ताब्यांत घेतला, जना-र्दनपंत सुमंत यांस कैद केलें, हंजीरराव सेनापति यांस व मोरोपंत पेशवे यांस वश केले, व त्यांचे मदतीनें रायगडावर हल्ला करून किल्ला सर केला. नंतर बहुतेक सर्व जुने सरदार व अधिकारी हे आपल्या विरुद्ध आहेत असा संशय येऊन त्यानें जुन्या

अनुभवी कारभोर्यांस दूर केलें, राजारामास कैद केले व राजा-
 रामाची आई सोयराबाई हिला कोनाड्यांत चिणून ठार
 मारलें. शिवाजी महाराजास तूं मारलेंस असा त्या विचारीवर
 संभाजीने आरोप केला होता. तो जुन्या अनुभवी कामदारांना
 मुळींच विचारीनासा झाला. कविकुलेश हा त्याचा मुख्य प्रधान
 बनला. कविकुलेशलाच कलुशा असें म्हणूं लागले.
 हा मूळचा उत्तर हिंदुस्तानांतला प्रयाग उर्फ अलाहाबाद या
 शहरी राहणारा एक कनोजी ब्राह्मण होता. औरंग-
 जेबास चकवून जेव्हां शिवाजी महाराज प्रयागला गेले
 तेव्हां भोंसल्यांचा हा उपाध्या होता म्हणून महाराजांनी त्याचे
 जवळ संभाजीला ठेविलें; तेव्हांपासून या व्यसनी कुलेशाचें वजन
 संभाजीवर जें एकदां बसलें तें शेवटपर्यंत कायम होतें. संभाजीला
 यानेंच दाक्षिणेंत आणले. या कुलेशाची वाईट संगत लागल्या-
 मुळेंच संभाजीवर व मराठी राज्यावर कहर कोसळला. शिवाय
 संभाजीवर दाब ठेवतील असे दोन पुरुष सन १६८२ त मरण
 पावले, एक कर्नाटकांतील हुषार सरदार हणमते व दुसरे
 समर्थ रामदासस्वामी. शिवाजी मेला तेव्हां आतां
 एकदम स्वारी करून मराठी राज्य बुडवार्चें असा
 बेत करून मोठें सैन्य व तोफखाना घेऊन स्वतः औरंगजेब
 बादशहा १६८३ त दाक्षिणेंत आला, पण लवकरच
 झालेल्या झटापटींत संभाजी 'बापसे चेष्टा सवाई' आहे हें
 त्याला कळून आलें. म्हणून मराठी राज्य बुडविण्याचा
 बेत तहकूज करून त्यानें विजापूर व गोवळकोंड्यावर स्वारी
 केली व बरेच दिवस लढाई करून विजापूरचें राज्य १६८५
 त व गोवळकोंड्याचें १६८७ काबीज करून आपल्या राज्यास
 जोडलें. नंतर त्यानें पुनः संभाजीकडे मोर्चा फिरविला. या वेळीं

संभाजीला गोव्याचे पोर्तुगीज, जंजिऱ्याचा सिद्दी व औरंगजेब
औरंगजेब.

या तिघांशीं लढावें लागलें. शिवाय संताप व संशय यांचे भरांत पूर्वीच्या अनुभवी सल्लामसलतगारांना व सरदारांना ठार मारल्या. मुळें सर्व बाबतींत त्याला स्वतःच्याच विचारानें वागावे लागे. तशाही स्थितींत त्यानें गोवें येथें पोर्तुगीज लोकांचा पूर्ण पराभव करून व सिद्दीसही जेरीस आणून आपला पराक्रम गाजविला. पण शिवाजीप्रमाणें त्याचे अंगी धूर्तता नव्हती, यामुळें या विजयांचा त्याला मुळींच फायदा झाला नाहीं. औरंगजेबाला देखील उघड्या मैदानावर संभाजीचा पराभव करता आला नाहीं. जें शत्रूला करतां आलें नाहीं तें, व्यसन व कुसंगती यांनीं केलें. संभाजीचा व्यसनी प्रधान कुलेश उर्फ कलुशा याच्या सांगण्या-

वरून दोन दिवस विश्रांति घ्यावी म्हणून संभाजी आपले थोडे मित्र व कलुशा यांचेसह संगमेश्वरास जाऊन राहिला. ही बातमी तकरीबेखान नांवाच्या औरंगजेबाच्या सरदाराला समजली. लगेच त्याने एक टोळी पाठवून संभाजी व कलुशा दारू पिऊन बेसावध झाले असता त्यांना कैद करून तुळापूर येथे बादशहा समोर नेले. बादशहाने प्रथम आपल्या धन्याचा नाश करणाऱ्या कलुशास ठार केले. नंतर तूं मुसलमान हो ह्मणजे मी तुला जीवदान देईन असे त्याने संभाजीस सांगितले. कताही झाला तरी शिवाजीसारख्या तेजस्वी क्षत्रियाचा संभाजी हा तेजस्वी व बाणेदार मुलगा होता. त्याला ते सहन न होऊन त्याने पैगंबराची निंदा केली व तुझी मुलगी मला दे म्हणजे मी मुसलमान होतो असा बादशहास उलट निरोप त्याने पाठविला. यामुळे बादशहाने त्याची जीम छाटून डोळे फोडून त्याला हालहाल करून ठार मारले. अशा तऱ्हेने संभाजी-सारखा शूर, धाडसी, स्वधर्माभिमानी व पाणीदार वीर कुसंगतीने हालहाल होऊन मरण पावला. अशा तऱ्हेने १६८९ त संभाजीला मारल्यानंतर बादशहाच्या हुकुमाने संभाजीची सुशील बायको येसूबाई व मुलगा शिवाजी उर्फ शाहू यांना औरंगजेबाने कैद करून आणविले. बाळांना, पहा हा कुसंगतीचा परिणाम. यासाठी कधीही दुर्ब्यसनी मनुष्याची संगति धरू नका.

गोष्ट ३३ वी.

स्वराज्याचा अस्तोदय.

पिंताळ नांवाच्या मराठ्याच्या दगलबाजीमुळे मराठ्यांची राजधानी रायगड व संभाजीची बायको येसूबाई

व पुत्र शिवाजी हीं औरंगजेबाच्या तावडींत सांपडलीं हें मागच्या गोष्टींत आलेंच आहे. गोवळकोंडें व विजापूर हीं शहरें जिंकतांच व तेथील सुलतान मरतांच तीं राज्यें बुडालीं. पण संभाजीमहाराज मरण पावले व राजधानी रायगड मोंगलाचे हातीं पडून रायगडावर जरी स्वराज्याचा सूर्यास्त झाला, तरी लगेच अधिक प्रखरतेजानें तोच मराठी स्वराज्याचा प्रखर सूर्य जिंजीला उदय पावला. मराठी राज्य बुडविण्याची औरंगजेबाची आशा व्यर्थ झाली. याचें कारण शिवाजीमहाराजांनीं स्थापिलेलें राज्य एका इसमाच्या पराक्रमावर अवलंबून नव्हतें. तें मराठ्यांच्या स्वदेशप्रेमावर व स्वाभिमानावर अवलंबून होतें. यामुळें रायगड पडला व संभाजी मरण पावला तरी अतोनात खटपटी करून मराठ्यांनीं मराठी राज्य मरूं दिलें नाहीं. रायगड पडतांच मराठेमंडळ राजारामाचे पुढारीपणाखालीं एकत्र झालें. त्यांत महाप्रतापी धनाजी जाधव, संताजी घोरपडे, प्रल्हाद निराजी, परशुराम त्रिंबक, खंडो बल्लाळ, खंडेराव दाभाडे, परसोजी भोंसले वगैरे रणशूर सरदार गोळा झाले. पूर्वीच येसूबाई व राजाराम यांच्या एकमतानें ठरलें होतें त्याप्रमाणें राजाराम महाराज यांनीं महाराष्ट्रांत भोंगलांचा धुमाकूळ असल्यामुळें मराठी राज्याची राजधानी कर्नाटकांत जिंजीस* नेण्याचें ठरविलें व सर्व सरदारांसह तिकडे मोर्चा फिरविला. नंतर जिंजी येथें राजाराममहाराजाना राज्याभिषेक झाला. राजाराममहाराजांची दहा वर्षांची कारकीर्द अतीशय धामधुमीची गेली. शांतता अशी एक दिवस देखील लाभली नाहीं. औरंगजेबानें घे घे करीत मराठ्यांचे सर्व किल्ले जिंकावे, इतक्यांत धनाजी जाधव, शंकराजी नारायण वगैरे मराठे बहादुरांनीं ते परत ध्यावे असा धूमधडाका चालून

औरंगजेब बादशहा अगदीं जेरीस आला. ता आतां अतीशय म्हातारा झाला होता व मराठ्यांना नाहीसं करण्याची त्याची सर्व आशा आतां नष्ट होत चालली होती. राजाराम जिंजीस आहे हें समजतांच औरंगजेबानें झुलपिकारखानास तिकडे पाठविलें. झुलपिकारखानानें जिंजीस वेढा दिला. तो वेढा सारखा १६९७ पर्यंत पडला होता. शेवटीं जिंजी मोंगलांच्या हातांत पडून आंत पहातात तो राजाराम आर्घांच आपल्या सरदारांसह निघून गेला असें त्यांस कळून आलें व त्यांची निराशा झाली. जिंजीहून परत महाराष्ट्रांत आल्यावर राजारामानें १६९८ त सातारा हें राजधानीचें शहर केलें. पुढें १६९८ पासून १७०० पर्यंत राजारामानें अतीशय पराक्रम गाजवून जिकडे तिकडे चौथार्ई व सरदेशमुखी वसूल करण्याचा सपाटा लावला. प्रत्यक्ष बादशहासही पकडण्याचा योग आला होता. पण बादशहा त्या वेळीं जनानखान्यांत असल्यामुळें बचावला. अशा तऱ्हेनें केलेल्या धूमधडाक्यानें राजारामास अतीशय कष्ट झाले व त्यामुळें नवज्वर येऊन त्यांतच त्याचा सन १७०० च्या मार्च महिन्यांत सिंहगडावर अंत झाला. मरतांना त्याचें सर्व लक्ष्य बादशहाचे कैदेत असलेला आपला पुतण्या शिवाजी उर्फ शाहू याचेकडे होतें व त्याची मराठे सरदारांना शेवटची आज्ञा अशी होती कीं मी मेलों तरी शाहूला सोडवीपर्यंत स्वस्थ बसूं नका.

राजारामानंतर त्याची बायको ताराबाईहिनें आपला मुलगा शिवाजी याचे नांवानें राज्य चालविलें.

गोष्ट ३४ वी.

भाऊबंदकी.

बाळांनो, शिवाजीमहाराज व त्यांचा सत्पुत्र राजाराम यांचें सर्व आयुष्य स्वराज्याचे सेवेत खर्च झालें. राजाराम महाराज हा मराठी राज्याचा दुसरा सिंहही सिंहगडावरच मरण पावला. शिवाजी महाराजांपासून तो राजाराम महाराजाच्या मृत्यूपर्यंत जो निलोभीपणा व राष्ट्रभक्ति महाराष्ट्रांत दिसत होती ती आतां कमी झाली. राजारामाची बायको ताराबाई व त्या वेळचे सरदार यांच्या मनांत स्वार्थबुद्धीनें शिरकाव केला. लोभानें त्यांचे हृदयांत ठाणें बसवलें. त्यांचे हातून यापुढें अत्यंत शौर्याचीं कामें झालीं खरी, पण त्यांत देशभक्तीचें तेज झळकलें नाहीं. स्वार्थ व लोभ बळावला म्हणजेच भाऊबंदकीस सुरवात होते, व भाऊबंदकीनें शेवटीं नाश होतो. राजारामानें जरी आपला देह स्वराज्याच्या सेवेत झिजविला तरी त्याच्या मनांत अप्पलपोटेपणा कधींच शिरला नाहीं. संभाजीचा मुलगा शाहू, बादशहाच्या कैदेत होता म्हणूनच न इलाजानें त्यानें राज्याचा अंगिकार केला. शाहूच्या सुटकेसाठीं त्यानें प्रयत्नही पुष्कळ केला, पण त्याला यश आलें नाहीं. शेवटीं मरतांनाही माझ्या मरणानंतर शाहूला सोडवा व त्याला गादीवर बसवा असेंच त्यानें सर्वास बजावून सांगितलें पण तेच ताराबाईकडे पहा. तिला आपलपोटेपणा फार. सरदार मंडळी म्हणत होती कीं शाहू सुटून येण्याची वाट पाहूं. पण नाहीं. तिनें घाईघाईनें आपल्या दहा वर्षाच्या शिवाजी नांवाच्या मुलास गादीवर बसविलें. व त्याच्या नांवानें कारभार चालूं केला. बरें पुढें औरंगजेबाचें मरणानंतर कैदेतून सुटून १७०८ मध्ये

शाहू महाराष्ट्रांत आल्यावर तरी सरदारांच्या विनंतीला मान देऊन राज्य शाहूला यावे, पण तेही तिने केले नाही. उलट बऱ्याच सरदारांस वश करून तिने शाहूशी युद्ध सुरू केले. कांहीं सरदार तिच्या बाजूस गेले पण बरेच जुने सरदार शाहूला मिळाले. झाले, ताराबाई व शाहू यांच्या भाऊबंदकी आत्मघातकी युद्धास सुरवात झाली व मोगल राज्य अगदी दुर्बल झाल्यामुळे सर्व हिंदुस्तानावर मराठ्यांचे स्वराज्य स्थापण्याची आलेली सोन्यासारखी संधी फुकट गेली. मराठी इतिहासात ह्या भाऊबंदकीने पदोपदी भयंकर नुकसान झाले आहे. ह्या आपसांतील युद्धांत धनाजी जाधव, हैबतराव निंबाळकर, खडेराव दाभाडे, परसोजी भोंसले, बहिरोपंत पिंगळे खंडो बल्लाळ ही जुनी व देशभक्त मंडळी शाहूचे बाजूस मिळाली. ताराबाईच्या पक्षास शंकराजी नारायण सचीव, परशुरामपंत प्रतिनिधी, दमाजी थोरात, कान्होजी आंग्रे हा मंडळी होती. ह्या आपसांतल्या युद्धास पूर्ण जय मिळविण्यास बाळाजी विश्वनाथ भट ह्याची शाहू महाराजांना फार मदत झाली. हे आपसांतले भांडण सन १७०७ पासून सन १७१७ पर्यंत चालले होते. मध्यंतरी सन १७१२ त ताराबाईचा मुलगा शिवाजी मरण पावला, तेव्हां ताराबाईचा पक्ष कमजोर झाला, तरी राजा-गमाचा दुसरा मुलगा संभाजी याचे वतीने ताराबाईची मंडळी शाहूबरोबर झगडत होतीच. शाहूने राजधानीचे शहर सातारा जिंकून घेतले व १७०८ त तेथे त्याने आपणास राज्याभिषेक करविला. तेव्हां ताराबाईने दुसरे राज्य कोल्हा-पुरास स्थापून, लढाई चालू ठेवली. शेवटी १७१७ त शाहूने ताराबाईच्या पक्षाचा पराभव केला, तरी देखील उदारपणाने त्याने कोल्हापूरचे जवळचा मुलूख राजारामाचा मुलगा संभाजी

यास दिला. यामुळे कोल्हापूरचें राज्य तेव्हांपासून आजपर्यंत चालू आहे. शाहूने बाळाजी विश्वनाथाची योग्यता व त्याने केलेली मदत लक्षात घेऊन १७१३ सनांत त्याला आपला पेशवा केले, व त्याच्या विचारानें इतर अष्टप्रधान नेमिले. शाहू हा लहानपणासून औरंगजेबाच्या जनानखान्यात वाढल्यामुळे त्याला शांतपणा व स्वस्थता ही फार आवडत. यामुळे त्याने कारभाराची दगदग बाळाजी विश्वनाथ पेशवा या हुशार, शूर व चलाख पुरुषावर व त्याचा मुलगा बाजीराव व नातू नानासाहेब यांच्यावर सोंपविली. त्यांनीही मराठ्यांचें वैभव, सत्ता व दरारा सर्व हिंदुस्तानभर पसरविला. वैभवशाली शाहूछत्रपती सन १७४८त मरण पावले. त्यांना मुलगा नव्हता यामुळे मरतांना नानासाहेब पेशवे यास जवळ बोलावून कोल्हापूरच्या वंशांतिल रामराजा नांवाचा लहान मुलगा दत्तक घेऊन त्याचे नांवानें पेशव्यांनी कारभार पहावा असें सांगितलें. त्याप्रमाणें व्यवस्था चालू झाली. व पुढें सर्व सत्ता पेशव्यांच्या हातांत आली. पेशव्यांनी कारभाराचें मुख्य ठिकाण पुणें हें केले.

गोष्ट ३५ वी.

देशमुखाचा पेशवा.

बाळांनी, अतीशय संकटें आलीं, दुर्दैव हात धुवून पाठीस लागलें, आशेला मुळींच जागा उरली नाही, जन्ममूमीस रामराम ठोकावा लागला तरी देखील आपण स्वचून जाऊं नये. अतीशय वाईट स्थिति आली कीं भरभराटीस आरंभ झालाच असें समजावें. अतीशय मोठालीं संकटें आणून देव

आपली परीक्षा घेत असते. आपण मुळींच धीर सोडला नाही
 व दैवावर जय मिळविण्याचा पक्का निश्चय करून जोराने
 प्रयत्न चालू ठेवला की दैव हात जोडून आपल्याला अनुकूल
 होतं, ही गोष्ट पेशव्यांचा मूळ पुरुष बाळाजी विश्वनाथ याचे
 चरित्रावरून चांगली दिसून येते. हा बाळाजी विश्वनाथ
 आरंभी कोंकणात सिद्दीच्या राज्यांत श्रीवर्धन गांवचा
 देशमुख होता. सिद्दीच्या राज्यांत हिंदूंना फार वाईट
 रीतीने वागवीत. तसल्या त्या जुलमी राज्यांत आपणाला
 कामगिरी बजावतां येणार नाही व आपला व्हावा तसा
 उदय होणार नाही ही गोष्ट तरुण बाळाजीच्या लक्षांत
 आली. तो कांहीं मित्रा नव्हता. त्याने लगेच देशावर जाऊन
 मराठी राज्याची सेवा करून आपले भाग्य उदयास
 आणण्याचा बेत केला. सिद्दीच्या जुलुमाची शिकस्त झाली
 होती. प्रत्यक्ष बाळाजीचा भाऊ जानोजी याला पोत्यांत
 घालून समुद्रात बुडवून त्याने ठार मारले होते. यामुळे
 बाळाजीने आपल्या बेताप्रमाणे श्रीवर्धन सोडले व तो वेळीस
 नांवाच्या जवळच्या गांवी गेला. तेथे त्याचे मित्र भानु हेही
 त्याच्याबरोबर निघाले. नंतर बाळाजी विश्वनाथ भट व भानु
 असे धाट चढून देशावर आले. प्रथम ते कांहीं दिवस
 भोरास सचिवाकडे नोकरीस राहिले. नंतर भोराहून बाळाजी,
 व भोरचे अंबाजीपंत पुरंधरे हे साताऱ्यास गेले व त्यांनी
 १७०६ च्या सुमारास प्रसिद्ध सेनापती धनाजी जाधव यांचे
 पदवी वसुलाचे कामावर नोकरी धरली. त्यावेळी धनाजी
 जाधवाकडे सैन्याचे व वसुलाचे अशीं दोन खाती होती.
 बाळाजीची हुशारी पाहून धनाजी जाधवाचे त्याच्यावर इतके
 प्रेम व विश्वास बसला होता की आपल्या गैरहजेरीत आपले

सर्व काम तो बाळाजीवर सोंपवीत असे. धनाजी जाधव हा शाहूचा मोठा आधार होता. तो मन १७१० त मरण पावला. तेव्हां शाहूची बाजू फार कमजोर झाली. कारण धनाजी मेला हे पाहून शाहूचे बरेच शूर सरदार ताराबाईस कोल्हापुराला जाऊन मिळाले. प्रत्यक्ष धनाजीचा मुलगा चंद्रराव जाधव हाही शाहूचा अपमान करून ताराबाईकडे चालता झाला. अशा कठिण प्रसंगी बाळाजीचा शाहूला फार उपयोग झाला. शाहूकडे सैन्य कमी हे लक्षांत ठेऊन बाळाजीने मोठ्या हुशारीने व मुत्सद्देगिरीने, फितलेल्या बऱ्याच सरदारांना दोन उपदेशाच्या गोष्टी सांगून व त्यांचा देशाभिमान जागृत करून शाहूच्या पक्षास मिळविले. शिवाय शत्रूकडचे बरेच शिपाई गोळा करून व नवीन निवडक लोक शिकवून त्याने दोन हजार शूर सैन्य तयार केले. ही त्याची हुशारी पाहून शाहू खूष झाला व त्याने बाळाजीला सेनाकर्ते हा किताब दिला. पुढे खटावकर म्हणून एक सरदार बंडखोर झाला होता. त्याचे बंड मोडण्याकरिता त्याने बाळाजीस पाठविले. बाळाजीने खटावकरांचा पराभव केला व तो सातान्यास परत आला. इतक्यांत कोंकणांत आंग्र्याने बंड केल्यावरून त्यावर बहिरोपंत पिंगळे या पेशव्यास शाहूकडे पाठविले. आंग्र्याने बहिरोपंत पेशव्याचा पराभव करून त्याला कैदेत टाकले. ही बातमी शाहूस समजताच त्याने बाळाजीला आंग्र्यावर पाठविले. बाळाजीने फार हुशारीने आंग्र्यास शाहूशी तह करावयास लाविले व बहिरोपंत पेशव्यासही सोडवून आणले. यामुळे बहिरोपंत पेशवाईचे काम करण्यास नालायक आहे असे पाहून व बाळाजीच्या हुशारीने खूष होऊन शाहूने १७१३ च्या नवंबर महिन्यांत बाळाजीला

पेशवा केले. अशा तऱ्हेने सिद्दीच्या जुलमाने घरादाराला मुकलेला बाळाजी स्वतःच्या हुशारीने व उद्योगाने शाहूमहाराजाचा पेशवा झाला, यावरून हुशारीने उद्योग करून प्रतिकूल दैवाला अनुकूल करतां येते ही गोष्ट सिद्ध होते.

गोष्ट ३६ वी.

मित्रप्रेमाचा कळस.

बाळांनो, आपल्या महाराष्ट्राच्या इतिहासांत अनेक पुरुष-रत्ने चमकलीं त्यात नानाफडणीस हे विशेष प्रसिद्ध आहेत. नानाफडणीस यांचा आज्ञा बाळाजी महादेव हाही मोठा स्वदेश-भक्त होता. बाळाजी विश्वनाथाचा तो जिवलग मित्र होता. बाळाजी विश्वनाथाबरोबर तो कोंकणांतून देशावर आपले नशीब काढण्यास आला. स्वराज्य, चौथार्ड व सरदेशमुखी या हक्काच्या सनदा आणण्यासाठी व दिल्लीत कैदेत असलेल्या शाहूच्या आईस व बायकोस सोडवून आणण्यासाठी सन १७१७ त बाळाजी विश्वनाथ बरेच सरदार व मोठे सैन्य घेऊन दिल्लीस गेला. त्यावेळीं बाळाजी महादेव भानु हाही त्याचे बरोबर गेला होता. दिल्लीस बादशहाचा प्रधान हुसेन अली यास चांगली मदत करून व बादशहास खूब करून बाळाजी विश्वनाथ याने स्वराज्य, चौथार्ड व सरदेशमुखी या हक्काच्या सनदा मिळविल्या व शाहूच्या मंडळीसही बादशहाचे कैदेतून सोडवून आपल्या ताब्यांत घेतले. आणि आतां स्वदेशास जाण्यास निघणार इतक्यांत त्याला अशी बातमी समजली की दिल्लीतील मुसलमान लाकांस मराठ्यांस सनदा मिळाल्या ही गोष्ट आवडली नाही

यामुळें बाळाजी विश्वनाथास परत जातांना गांठून व ठार मारून त्याचे जवळच्या सनदा हिसकावून घ्याव्या असो कट त्यांनीं केला आहे. हें समजतांच तो अतिशय काळजीत पडला. एवढ्या प्रयत्नानें मिळविलेल्या सनदा जाणार हें मनांत येऊन त्याला फार वाईट वाटलें. त्यावेळेस त्याचा जिवलग मित्र बाळाजीपंत भानु जवळच होता. तो म्हणाला, मित्रा, यांत एवढी काळजी कशाला करतोस ? तूं सनदा घेऊन साधा पोषाख करून आडवाटेनें दक्षिणेंत जा व मी तुझा पोषाख करून पालखींत बसून बरोबर सर्व मंडळी घेऊन जातों. म्हणजे सर्व कांहीं ठीक होईल. तेव्हां बाळाजी विश्वनाथ म्हणाला, ' अरे हो, पण तुला ते ठार मारतीलना ? माझ्यासाठीं माझ्या मित्रानें ठार मरावें ही गोष्ट मला पसंत नाही ' तेव्हां बाळाजीपंत भानु म्हणाला ' मित्रा माझ्यापेक्षां आज स्वराज्याला तुझी जास्त जरूरी आहे. मी जगल्यानें स्वराज्याची मोठीशी कामगिरी करीन असें मुळींच नाही. मनुष्याला केव्हांतरी मरावयाचेंच आहे, तर मग स्वराज्याची सनद, चौथी सनद, सरदेशमुखीची सनद, तुझ्यासारख्या स्वराज्याच्या आधारस्तंभाचा व माझ्या जिवलग मित्राचा जीव या सर्वांचा बचाव करण्यासाठीं जर मला प्राण खर्ची घालावयास सांपडत आहे, तर यापेक्षां मला आणखी अधिक प्रिय तें काय असणार ? मित्रा एवढे माझे म्हणणें ऐक.' अशा तऱ्हेनें बाळाजीपंत भानुनें अतिशय हड्ड धरला यामुळें व स्वदेशाची सेवा करावयास आणखी दिवस सांपडतात यामुळें बाळाजी विश्वनाथानें त्याचें म्हणणें मान्य केलें. मग आडवाटेनें साध्या पोषाखानें तो सनदा घेऊन दक्षिणेंत आला व त्याचा मित्र भानू हा त्याचे जागीं पालखीत

वसून मारंकऱ्यांकडून मारला गेला. बाळांनी, पाहिलेंत हें अलौकिक देशभक्तीचें व मित्रप्रेमाचें उदाहरण ! अशीं नररत्नें होतीं म्हणनच मराठ्यांचा उदय झाला.

बाळाजी विश्वनाथानें या मिळविलेल्या सनदा म्हणजे सर्व हिंदुस्तानभर मराठी राज्याचा विस्तार करण्याचें उत्तम साधनच होय. ह्या साधनानेंच मराठ्यांचे राज्याचा पुढील काळांत अतीशय संपादनानें विस्तार झाला. बाळाजी विश्वनाथ दक्षिणेंत आल्यावर संभाजीच्या वेळेपासून राज्यकारभारांत जो अतीशय गोंधळ माजला होता तो त्यानें माडला, नवीन अष्ट प्रधान नेमिले व मीट चौकशी करून राजारामाच्या वेळीं दिलेल्या सनदा कायम केल्या. पण त्या सनदांमळे ज्यांना जहागिरी मिळाल्या होत्या त्यांनीं आपले मुलुखाचे हिशेब मुख्य सरकारच्या अधिकाऱ्यांस दरवर्षीं तपासूं द्यावे, दरवर्षीं ठराविक खंडणी द्यावी, सरकारच्या मदतीकरितां बोलावणें येतांच स्वतः सैन्य घेऊन स्वराज्यसेनेस मदत करावी व परराज्यांशीं स्वतंत्रपणें परभारें व्यवहार करूं नये असें त्यांच्याकडून कबूल करवून त्या सर्वांचा स्वराज्याचा जोरदार संघ बनविला. अशा तऱ्हेनें स्वदेशाची अतीशय मोलवान सेवा करून हा थोर पुरुष सन १७२० त मरण पावला.

गोष्ट ३७ वी.

बाजीरावाच्या भरान्या.

बाळाजी विश्वनाथ सन १७२० त मरण पावला. तेव्हां त्याची स्वामिभक्ति व स्वराज्यसेवा लक्षांत आणून व त्याचा

(१०१)

श. क्र.

२१३५

मुलगा 'बापसे बेटा सवाई' आहे असे म्हणून शाहू महाराजांनी प्रत
बाळाजीचा वडील मलगा बाजीराव यास पेशवाई दिले. (१८१८)

बाजीराव

प्रत्येक मनुष्याच्या स्वभावांत काहीं तरी विशेष प्रकार
असतो. बाळाजीच्या अंगीं मुत्सद्दीपणा व मनमिळाऊपणा
विशेष होता तर बाजीरावांत धूमधडाका व आत्मविश्वास
मुख्यतः चमकत होता. मनांत आले कीं धडाडीनें ते त्यानें
बजावलेच म्हणून समजावें. कसें करूं काय करूं
हा अष्टाक्षरी मंत्र त्यानें कधींही जपला नाहीं. आज इथें तर
उद्यां दुरच्या शत्रूच्या मुलखांत असा तो विजेप्रभागें फिरत
असे. यामुळे त्याच्या पुढें मी मी म्हणणाऱ्या शत्रूचा बिलकुल
टिकाव लागत नसे. मनुष्याचा उदय होण्यास पुष्कळ गुण

लागतात. पण त्या सर्वांत जर कोणता अत्यंत महत्त्वाचा असेल तर तो तडफ अथवा धडाडी. जग जिंकणारा ज्यलीयस सीझर, अलेकझांडर किंवा नेपोलिअन यांना विलक्षण जय मिळवून देण्याला हीच धडाडी उपयोगी पडली. धडाडी अंगांत संचरायला विलक्षण आत्मविश्वास लागत असतो. मी म्हणेन तें करीन अशी हिंमत लागत असते. अशी हिंमत असा आत्मविश्वास व अशी धडाडी कोणत्याही काळीं व कोणत्याही देशांत मनुष्याला वैभवाच्या शिखरावर नेऊन बसविल्याशिवाय रहात नाही. असो, सांगायचें तात्पर्य हें कीं, अशी धडाडी अंगांत होती म्हणूनच चोहों बाजूला उत्पन्न झालेल्या बलाढ्य व कावेवाज शत्रूंना बाजीरावानें मऊ करून सोडलें. शिवाजीचे मृत्यूनंतर बाजीराव, पेशवा होईपर्यंत मराठ्यांचें युद्धधोरण बचावाचें होतें. तें बाजीरावानें एकदम बदलून चढावाचें बनविलें. आहे तें संभाळून राहोवें ही मिळमिळीत पद्धत भरारी बाजीरावानें झुगारून दिली व चढावाची झणझणीत पद्धत धडाडीनें सुरू केली. त्या हिंमतबहादराचा उत्कर्ष सहन न होऊन श्रीपतराव प्रतिनिधि त्याचा द्वेष करूं लागला. हें असें चालायचेंच. दुसरा आपल्यापुढें जातो, महत्त्वास चढतो हें साधारण माणसांस स्वपत नाही. श्रीपतरावाला तें स्वपलें नाही व तो बाजीरावाचा नाश करण्याची जारीनें खटपट करूं लागला. त्यास आंग्रे, दामाडे, गायकवाड व रघुजी भोंसले हे मिळाले. पण आपल्या अंगाच्या विलक्षण शौर्यानें व धडाडीनें बाजीरावानें त्यांस बाजूस सारलें. बाजीरावाच्या भरान्यांचा प्रताप विशेषतः निजाम व मोगल यांचेवर गाजला. बाजीरावाची नजर नेहमीं उत्तरेकडे असे. शिवाजीच्या मनांत सर्व हिंदुस्तानावर हिंदवी स्वराज्य स्थापावें असें होतें. ती

शिवाजीची इच्छा पूर्ण करण्यास ही संधि उत्तम आहे, या वेळीं दिल्लीची मोगली बादशाही अतीशय दुबळी झाली आहे, या वेळीं एकदम दिल्लीवर हल्ला करून हिंदवी स्वराज्याचा मराठ्यांचा भगवा झेंडा दिल्लीस फडकवावा अशी बाजीरावाची फार इच्छा होती. पण शाहू लहानपणापासून मोगलबादशाहींत वाढल्यामुळे मोगलबादशाहीवर हात उगारावा ही गोष्ट त्याला आवडली नाही. यामुळे व वर सांगितलेल्या आपल्याच सरदारांच्या विरोधामुळे बाजीरावास आपली व शिवाजीची इच्छा पार पाडतां आली नाही. तरी देखील आपल्या धडाडीने त्याने उत्तर हिंदुस्तानांत मराठ्यांचा दरारा व अम्मल पुष्कळच बसवला. मराठ्यांतील बेकीचा फायदा घेऊन निजामाने कोल्हापूरच्या संभाजीस हातीं धरले, श्रीपतराव प्रतिनिधीस बऱ्हाडांत जहागिरी देऊन बश केले व मराठ्यांचा चौथार्ड व सरदेशमुखीचा हक्क देण्याचें नाकारले. लगेच शाहूची आज्ञा घेऊन बाजीरावाने निजामास चंद्रसेनजाधव वगैरे मराठे सरदार मिळण्यापूर्वीच निजामच्या जालना प्रांतांत लुटालुट करीत औरंगाबादेवर चाल केली व बऱ्हाणपुराकडे जातो असें निजामास दाखवून एकदम गुजराथेंत भरारी मारली व खूप खंडणी मिळविली. बाजीराव बऱ्हाणपुराकडे आहे या समजुतीनें निजाम तिकडे गेला, पण बाजीराव तेथे नाही हे पाहून आपणास बाजीरावाने चांगलेच फतविलें असें त्याच्या लक्षांत आले. तेव्हा चिडून बाजीरावाचें प्रिय पुणेंच जाळून त्याला शिक्षा करूं असें ठरवून निजामसोबत जो निघणार तो बाजीरावाने एक भरारी मारली व निजामाच्याच राज्यांत लुटीचा धूमधडाका चालविला. हे पहातांच नको ते पुणें असें होऊन निजाम परत फिरला. निजामास हुलकावीत हुलकावीत

बाजीरावानें पालखेड येथें त्यास पेंचांत आणले. ना दाणा ना पाणी अशी बिचाऱ्या निजामाची अवस्था झाली. तेव्हां निरुपाय होऊन त्यानें मराठ्याशीं तह केला. त्या तहाप्रमाणें त्यानें सन १७२८ त संभाजीचा पक्ष सोडून दिला व मराठ्यांचे चौथ्याई व सरदेशमुखीचे हक्क देण्याचें कबूल केलें.

गोष्ट ३८ वी.

स्वराज्याचें साम्राज्य.

हिंदवी स्वराज्य सर्व हिंदुस्तानावर पसरारें या इच्छेनें प्रथम शिवाजीमहाराजांनीं राजा जयसिंग वगैरे उत्तर हिंदुस्तानांतल्या रजपूत राजांशीं मैत्री जोडली. उत्तरेकडील रजपूत राजांचा छळ अवरंगजेवानें केला तसाच दक्षिणेंत मराठ्यांचा केला. यामुळे उत्तरेकडील रजपूत व दक्षिणेकडील त्यांचेच वंशज मराठे यांनीं एक होऊन हिंदवी स्वराज्य हिंदुस्थानभर स्थापारें हा शिवरायाचा बेत त्यांच्या अकाली मरणानें जागचेजागीं राहिला. तो आपण पूर्ण करावा या इच्छेनें बाजीराव मरेपर्यंत झटून उद्योग करीत होता. माळव्यांत आपलें वर्चस्व कायम रहावें म्हणून रणशूर राणोजी शिंदे व जवानमर्द मल्हाराव होळकर, उदाजी पवार, गोविंदपंत बुंदेले, या पराक्रमी पुरुषांस माळवा व बुंदेलखंडांत त्यानें ठेविलें. अशा तऱ्हेनें माळव्यांत कायमचें ठाणें देऊन दिल्लीची बादशाही आपल्या अमलाखालीं आणावी असा बाजीरावाचा बेत होता. त्याप्रमाणें दिल्लीच्या कारभारांत त्यानें हात शिरकविला व पुढें महादजी शिंदे यानें दिल्लीचा बादशहा याला आपल्या हातांतलें बाहुलें बनवून थोडा काळ कां होईना पण सर्व

हिंदुस्थानाचें साम्राज्य मराठ्यांच्या हुकुमात आणलें. तेव्हां बाजीरावानें हे जे नवीन सरदार पुढें आणले त्यांची थोडीशी हकीकत सांगतो:-

राणोजी शिंदे-राणोजीचें मूळ गांव वण्हेरखेड. हें गांव साताऱ्यापासून सहा कोसांवर आहे. तो मूळचा फार गरीब होता यामुळे त्यानें बाळाजी विश्वनाथाकडे बारगिरीची नोकरी धरली. राणोजीचें शौर्य व हुशारी निजामाच्या बरोबर झालेल्या लढायात बाजीरावाचे दृष्टीस पडली. यामुळे बाजीरावानें त्याला माळव्यांत पाठविलें. तेथें त्यानें फार उत्तम कामगिरी बजावली, व तो सरदार बनला. या घराण्यानें पुढें स्वराज्यसेवा उत्तम तऱ्हेनें केली. महादजी शिंदे यांनीं तर दिल्लीचा बादशहा याला मराठ्यांचा अंकित बनविलें.

मल्हारराव होळकर-मल्हाररावाचें मूळनांव होळ. हें फलटण संस्थानात आहे. या होळगावाप्रुनच त्याच्या घराण्यास होळकर म्हणूं लागले. त्याचें मूळचें नांव वीरकर. मल्हाररावाच्या बापाचें नांव खंडूजी. मल्हाररावाचा जन्म सन १६९३ त झाला. त्याचा बाप त्याचे वयाचे चवथे वर्षी वारला. तेव्हां 'भाऊबंदांनीं' अतीशय त्रास दिल्यामुळे त्याची आई त्याला घेऊन खानदेशांत तळोद्यास आपला भाऊ भोजराज बारगळ याचेकडे गेली. मल्हाररावानें प्रथम कंठाजी कदम बांडे याचे हाताखाली शिपाईगिरी पतकरली, व १७२० त निजामाबरोबर लढतांना चांगला पराक्रम केला. बाजीरावानें बांडे यांजकडून मल्हाररावास मागून घेतलें व त्याला पांचशें स्वारांचा मुख्य नेमिलें. पुढें शिंद्याप्रमाणें त्यानें माळव्यात अतीशय पराक्रम केला व इंदूर हें आपलें मुख्य ठिकाण केलें. हा सन १७६५ पर्यंत मराठी राज्याची फार कटकळीनें कामगिरी

करून आपले वयाचे ७२ वे-वर्षीं मरण पावले. सुप्रसिद्ध देवी अहल्याबाई ही याचीच सून.

उदाजी पवार—त्याने धार येथे मुख्य ठाणे करून उत्तर हिंदुस्तानांत मराठ्यांचा सन १७२४ पासून खूप दरारा बसविला. याचा भाऊ आनंदराव याचे प्रमाणेच शूर व कर्तबगार होता.

गोविंदपंत बुंदेले—माणे सांगितलेच आहे, कीं रजपूत व मराठे यांची एकी बनवून हिंदवी स्वराज्याचे साम्राज्य बनवावे हा बाजीरावाचा बेत होता. त्या बेताप्रमाणे जेव्हां जेव्हां रजपूत राजांवर मुसलमान, स्वान्या करीत तेव्हां त्यांचे मदतीस धावून जावयाचे असे बाजीरावाने ठरविले होते. मराठ्यांची माळव्यांत कायमची बसाहत शिंदेहोळकरांनी केली. यामुळे रजपूतांस विशेषच हिंमत व जोर आला. तेव्हां रजपूतांची खोड मोडावी म्हणून त्यांचा पुढारी बुंदेलखंडचा राजा छत्रसाल याचे वर अलाहाबादचा सुभेदार महमदखान बंगष यास बावशहाने मोठे सैन्य देऊन पाठविले. हे संकट बुर करण्यास मदत करा अशी विनंति छत्रसालाने बाजीरावास केली. हिंदवी स्वराज्यसेवक या नात्याने हिंदूराजास मदत करणे आपले पवित्र कर्तव्य आहे हे लक्षांत आणून बाजीरावाने माळव्यांतून ताबडतोब छत्रसालाकडे धांव घेतली व जैतपूर येथे १७२९ त महंमद बंगषचा पराभव करून छत्रसालास संकटांतून सोडविले. नंतर तो उपकार स्मरून छत्रसालाने १७३३ त मरतांना बाजीरावास आपला मुलगा समजून आपले राज्याचा तिसरा भाग दिला. तेथेच बाजीरावाने गोविंदपंत बुंदेले यांची नेमणूक केली. हा गोविंदपंत कोंकणांतून येऊन बाजीरावाकडे घरगुती नोकर म्हणून राहिला होता. गोविंदपंत आपल्या

हुशारीनें मोठा सरदार झाला व बुंदेलखंडात सागर नांवाचें नवीन शहर बांधून त्यानें तें आपलें मुख्य ठाणें बनविलें.

याप्रमाणें बाजीरावानें साम्राज्याची शिवाजीची कल्पना उत्तरेस मराठी वसाहती स्थापून नांवारूपास आणली.

गोष्ट ३९ वी.

बेकीची एकी.

बाळांनो, ताराबाईनें कोल्हापुरास नवीन राज्य स्थापून तेथें आपला मुलगा शिवाजी यास राजा केलें. तेव्हापासून सातारचा शाहू व त्याचा चुलत भाऊ कोल्हापूरचा शिवाजी यांच्यामध्ये भाऊवंदकी सुरू झाली व त्यामुळें संबंध हिंदुस्तान मराठ्यांचे ताब्यांत येऊन संबंध हिंदुस्तानावर हिंदवी स्वराज्य स्थापन होण्याची आलेली सोन्यासारखी संधि फुकट गेली हें मागे सांगितलेंच आहे. शाहू व शिवाजी यांचे मधील युद्धांत बाळाजी विश्वनाथ व त्याचा शूर मुलगा बाजीराव यांच्या हुशारीनें व पराक्रमानें शाहूची फत्ते झाली. पुढें शिवाजी मरण पावला व राजारामाची दुसरी बायको राजसबाई हिचा मुलगा कोल्हापूरच्या गादीवर बसला. यामुळें ताराबाईचें वजन कमी झालें. ती आतां सन १७३० पासून शाहूजवळ सातान्यास सुखानें येऊन राहिली. संभाजीचा पाठीराखा त्रिंबकजी दामाडे याचा बाजीरावानें गुजराथेंत पराभव केला. त्रिंबकजी गोळी लागून मेल्या व संभाजीचा दुसरा मदतगार निजाम याचाही पराभव करून मराठ्यांच्या भानगडींत मी पुनः पडणार नाहीं असें त्याच्याकडून बाजीरावानें कबूल करून घेतलें, यामुळें संभाजीचा सर्व आधार सुटला.

साह्यकर्त्यांचा पराभव झाला यामुळे आपला भाऊ शाहू याचेशी तह करून भांडण मिटवावे असे संभाजीस वाटले. शाहू हा फार उदार व प्रेमळ स्वभावाचा होता. ताराबाईने दोनही भावांनी प्रेमाने एकी करावी असे शाहूला सांगितले. मग शाहूने संभाजीला आपले भेटिस मोठ्या सन्मानाने व थाटमाटाने आणण्याकरिता बरेच सरदार, हत्ती, पालख्या व लष्कर पाठविले. नंतर संभाजी वाठारवरून सातान्यास आला. तेव्हा शाहू त्याला पायी सामोरा गेला व कडकडून आलिंगन देऊन भेटला. नंतर दोघेही हत्तीवर एका अंबारीत बसून मिरवत मिरवत सातारकरांचे प्रेमभरीत जयघोषांत सातान्यास राजवाड्यांत आले. मग दोघांचा २१ एप्रिल १७३१ त तह झाला. त्या तहाने शाहूने ठराविक मुलूख संभाजीस दिला. परस्परांनी परस्परांचे नोकरांस नोकरीस ठेऊ नये व एकमताने स्वराज्य वाढवावे असे ठरले. अशा तऱ्हेने वेकीची एकी शाहूच्या प्रेमळपणाने घडून आली.

गोष्ट ४ वी.

चिमाजी आप्पाची चिकाटी.

हिंदुस्तानात युरोपांतून सर्वांच्या आधी पोर्तुगीज आले. त्यांचा हिंदुस्तानांत येण्यांत ख्रिस्ति धर्म वाढवावा हा एक उद्देश होता. पश्चिम किनाऱ्यावर ते बरेच प्रबळ होते. साष्टीबेट, तारापूर, माहीम, डहाणू, नारगोळू अगाशी व वसई ही त्यांची महत्त्वाची शहरे होती. त्यांतल्या त्यांत, वसईचा किल्ला त्यांनी अतीशय बळकट बांधला होता. ठाण्याचाही किल्ला १७३० त त्यांनी बांधण्यास सुरुवात केली होती. हिंदू-

लोक हाडांचे गरीब, यामुळें त्यांनीं पोर्तुगीज लोकांचा अंमल निमूटपणें सहन केला. पण मऊ सांपडलें कीं कोंपरानें खणावें, या न्यायानें पोर्तुगीज यांनीं धर्माच्या बाबतींतही जुलूम करण्यास सुरवात केली. त्यांनीं असा ठराव केला कीं, हिंदू लोकांनीं प्रसिद्धपणें आपलीं धर्मकृत्यें करूं नयेत. हा धर्म-संबंधीं जुलूम अंताजी रघुनाथ सरदेसाई वगैरे धार्मिक हिंदूंना असह्य झाला. शिवाजी महाराज व त्यांचे वंशज हिंदू धर्माचे कैवारी अशी सर्व हिंदुस्तानांत प्रसिद्धी होती. यामुळें अंताजीनें शाहूमहाराज व त्यांचे पेशवे बाजीराव यांजकडे फिर्याद केली. त्याप्रमाणें मालव्यातून बाजीरावाचा धाकटा भाऊ चिमाजी आप्पा याचे हाताखालीं सैन्ये देऊन रवानगी करण्यांत आली. सन १७३७ त चिमाजी आप्पाचे सरदारानीं ठाण्याचा किल्ला हल्ला करून पोर्तुगीजापासून जिंकून घेतला, व ठाण्याच्या बुरुजास फत्ते बुरूज असें नांव ठेविलें. नंतर पारसिक, धारावी, बेलापूर, अर्नाळा, मांडवी, वेसावे, काळदुर्ग व टकमळ हीं ठिकाणें त्याच वर्षीं मराठ्यांनीं मोठ्या घडाडीनें पोर्तुगीजाचा पराभव करून घेतलीं. लगेच वसई ध्यावयाची पण पावसाळा आला म्हणून चिमाजी आप्पा लढाई थांबवून पुण्यास आले. नंतर पुनः चिमाजी आप्पानें सन १७३८ च्या अखेरपासून दमणपासून दीवपर्यंत सहा महिने सारखा फिरत राहून पोर्तुगीजांवर जोराचा मारा सुरू केला. अशा तऱ्हेनें पोर्तुगीजांस टोले देत देत १७३९ च्या मे महिन्यांत चिमाजीनें वसईच्या किल्ल्यास वेढा दिला. आंत पोर्तुगीजांची कडेकोट तयारी होती. यामुळें एकसारखा तीन महिने त्यांनीं टिकाव धरला. किल्ला, खाडी व समुद्र यांच्या कांठीं असल्यामुळें तटास सुरंग लावणें अतीशय कठीण झालें. तरीही मरा-

ठ्यानीं पांच सुरंग लाविले. चिमाजी आप्पानें एकसारखा तीन महिने वेढा दिला तरी किल्ला हस्तगत होईना, तेव्हां त्यांचे लोक कंटाळले. तेव्हां चिमाजीनें सर्व लोकांस एकत्र करून भाषण केलें. तो म्हणाला, ' शूर मराठे बंधूनों, आजपर्यंत हातीं घेतलेलें काम शेवटास नेल्याशिवाय मी कधींही राहिलों नाहीं. घांटावरून कोंकणात येताना वसईच्या किल्ल्यांत प्रवेश करण्याची प्रतिज्ञा मी केली आहे. आज तीन महिने झाले अजून किल्ल्यांत प्रवेश होण्याचें चिन्ह दिसत नाहीं; तेव्हां मला तोफेच्या तोंडीं बांधा व तोफ उडवा, म्हणजे माझें डोकें वसईच्या किल्ल्यांत जाऊन पडेल व माझी प्रतिज्ञा पुरी होऊन मला मरणानंतर आनंद होईल. हें त्याचें भाषण ऐकून मराठे गड्यांस स्फुरण चढलें. सुरंग उडत असतांच ते भराभर किल्ल्याच्या खिंडारांतून आंत शिरूं लागले व तट पडून कांहीं दडपून गेले. पोर्तुगीजांचा आंतून दारूगोळ्याचा भाडिमार चाललाच होता. त्यांत बरेच भाजून गेले, तरी जिवंत राहिलेल्यांनीं एकही पाऊल मार्गें घेतलें नाहीं. हरहर महादेव म्हणत, जिधावर उदार होऊन मराठे आंत शिरले. यामुळें पोर्तुगीजांचा पुरा मोड झाला. त्यांनीं तहाचें बोलणें लाविलें. नंतर तह होऊन वसईचा किल्ला मराठ्यांनीं काबीज करून जगाच्या इतिहासांत आपलें नांव अजरामर केलें, व हिंदु धर्माचे प्रतिपालक ही पदवी संपादन केली

गोष्ट ४१ वी.

भरभराटीचा कळस.

बाळाजी विश्वनाथानें साम्राज्याचा संकल्प केला व साधनाची जुळवाजुळव केली. त्याचा मुलगा बाजीराव यानें माळवा

व बुंदेलखंड येथे शिंदे, होळकर, पवार यांच्या वसाहती स्थापून
साम्राज्याचा पाया घातला. त्या सुंदर व सवळ पायावर बार्जा-
रावाचा मुलगा नानासाहेब म्हणजे तिसरा पेशवा याने शिंदे,
नानासाहेब पेशवे

होळकर व राघोबादादा याच्याकडून उत्तरेकडे व चिमाजी
आप्पाचा मुलगा सदाशिवराव, व पटवर्धन सरदार यांचेकडून
दक्षिणेकडे अशी सर्व हिंदुस्तानभर हिंदवी साम्राज्याची
उत्तम उभारणी केली. राघोबाने तर भगवा झेंडा अगदी उत्तरेस
अटकेवर फडकावला. मध्यंतरी ज्यांच्या प्रेमळ व उदार
स्वभावाने व नशीवाच्या जोराने मराठ्यांचे वैभव शिखरास
जाऊन पोहोचले ते शाहू महाराज १७४९ त मरण पावले.
व त्यांचे वृत्तकपुत्र रामराजे साताव्यास गादीवर बसले.
शाहूमहाराजांनी रामराजे लहान म्हणून पेशव्यांस सेव मुख-
त्यारी दिली. शाहू महाराजांची इच्छा पेशव्यांनीही सर्व

हिंदुस्तानभरं मराठेशाहीचां दरारा बसवून पूर्ण केली. प्रत्यक्ष दिल्ली मराठे सरदारांनीं मोठ्या पराक्रमानें हस्तगत केली. शिंद्यांनीं बहुतेक राजपुताना जिंकला, जाठांचा पराभव होळकरांनं केला, रोहिलखंड व पंजाब हे प्रांत देखील मराठ्यांनीं काबीज केले आणि भरारी बाजीरावाचा भरारी मुलगा रघुनाथराव यानें प्रत्यक्ष अटकेवर भगवा झेंडा रोविला. मराठ्यांच्या सत्तेची लाट उत्तरेस हिमालयावर जाऊन आदळली, व दक्षिणेस कर्नाटकही मराठ्यांनीं व्यापिलें व १७६० त उद्गीर येथें सदाशिवराव भाऊनें अतीशय पराक्रम करून निजामाचा पूर्ण पराभव केला. अशा तऱ्हेनें मराठ्यांच्या वैभवाचा कळस झाला.

गोष्ट ४२ वी.

कळसावरून कडेलोट. दोन मोर्चे

गळून पडलीं

अतीशय भरभराट झाली कीं समजावें कीं लवकरच ओहोटी स सुरवात होणार. तसेंच झालें. १७६० त मराठी सत्तेचा कळस झाला. मराठी सत्ता इतकी अपरंपार वाढली ही गोष्ट मुसलमानांना आवडली नाही. रोहिल्यांचा पुढारी नजीबखान यानें अफगाणिस्तानचा अहमदशहा अबदल्ली याला हिंदुस्तानावर स्वारी करण्यास आमंत्रण दिलें व सर्व मुसलमान तुम्हांला मदत करतील अशी त्याची खात्री केली. त्यामुळे अहमदशहा मोठें सैन्य घेऊन पंजाबांतून आला. त्यास पूर्वीच्या बेताप्रमाणें उत्तरेकडील सर्व मुसलमान मिळाले. अबदल्लीने मराठ्यांचा कुंजपुरा येथें पराभव करून दत्ताजी शिंद्याला

ठार मारिलें, व बहुतेक मराठी फौज कापून काढली. नाना-
 साहेबांना ही बातमी पुण्यास समजतांच त्यांनीं दोन लक्ष
 सैन्य तयार केलें व ताज्या दमाचा उदगीरचा मोहरा सदा-
 शिवराव याला सेनापती नेमिलें. मुसलमानांपेक्षां -मराठ्यांची
 तयारी अधिक चांगली होती. पण सदाशिवराव तरुण असल्या-
 मुळें त्यानें आपल्या चढेल भाषणानें आपल्या अनुभवी
 सरदारांचीं मनें दुखविलीं व त्यांच्या अनुभवाचा फायदा न
 घेतां आपलाच हेका चालविला. प्रथम त्यानें एक मोठी
 चूक केली ती ही कीं अबदल्लीला यमुनेच्या अलीकडे येऊं
 दिलें. मग तरी बाजीरावाप्रमाणें धडाडीनें अबदल्लीवर एकदम
 हल्ला करावा तेंही नाहीं. खंदक खणून व बंदोबस्त करून
 तो अबदल्ली आपणांवर चालून येईल अशी वाट पहात
 बसला. प्रथम अबदल्लीशीं दोन झटापटी झाल्या, त्यांत
 मराठ्यांचा जय झाला. पण त्याचाही फायदा सदाशिवरावानें
 पदरांत पाडून घेतला नाहीं, शेवटीं ती दोन लाख फौज अन्न
 संपल्यामुळें हिराणझाली. नंतर उपासानें मराठें त्यापेक्षां शत्रूवर तुटून
 पडावें व मराठें असा विचार करून त्या सैन्यानें अबदल्लीवर हल्ला
 केला. सकाळपासून तिसऱ्या प्रहरापर्यंत मराठ्यांची सरशी होती.
 इतक्यांत नानासाहेबांचा मुलगा विश्वासराव पडला त्यामुळें
 हत्तीवरून सदाशिवराव घोड्यावर आला, व लढाईच्या गर्दींत
 शिरला व दिसेनासा झाला. तेव्हां आपला सेनापती पडला असें
 वाटून मराठे घाबरले व पळत सुटले. त्यांना पळण्यासही
 वाट मिळेंना, हजारों मराठे अबदल्लीच्या लोकांनीं ठार केले
 व धरून नेले. अशा तऱ्हेनें या पानपतावर मराठ्यांस मोठाच
 धक्का बसला. जवळ जवळ लाख दीड लाख मराठे मरण
 पावले. एका उत्तरेकडील गृहस्थानें दक्षिणेंत पाठविलेल्या पत्रांत

म्हटलें आहे कीं, ' दोन मोत्यें गळून पडलीं, २७ मोहोरा सांपडल्या, व रुपये व खुर्शी किती हरवला त्याची गणतीच नाही.' हीं दोन मोत्यें म्हणजे मराठी साम्राज्याचे आधारस्तंभ विश्वासराव व सदाशिवराव, सत्तावीस मोहोरा म्हणजे जिवॉनमैर्द सत्तावीस रणशूर मराठे सरदार. अशा अतीशय भयंकर रीतीनें मराठीची एकदम ओहोटी झाली. महाराष्ट्रांत घरोघर रडारड झाली. या भयंकर बातमीनें जबरदस्त धक्का बसून नानासाहेब पेशवे लवकरच मरण पावले.

गोष्ट ४३ वी.

स्वराज्याची स्थीरस्थावर

पानपतच्या वक्यानें मराठी स्वराज्य पार बुडालें असें वाटूं लागलें होतें. इतक्यांत नानासाहेबांचा मुलगा माधवराव यानें आपल्या शौर्यानें, मनमिळाऊपणानें व मुत्सद्देगिरीनें स्वराज्याची पुनः स्थीरस्थावर केली. गादीवर बसला तेव्हां तो केवळ सोळा वर्षांचा होता. यामुळे प्रथम त्याचा चुलना राघोबादादा हा कारभार पाहूं लागला. तो दूरदर्शी व हुषार नव्हता यामुळे कारभारांत घोटाळा माजला त्यांत आणखी भर पेशवाईतील साडेतीन शहाण्यांनीं घातली. निजामाचा दिवाण विठ्ठल सुंदर, नागपूरच्या भोंसल्याचा दिवाण देवाजीपंत व राघोबादादाचे मित्र सखाराम बापू असे हे तीन शहाणे व नाना फडणीस अर्धा शहाणा, मिळून एकंदर साडे तीन शहाणे. नानाफडणीस ह्याला अर्धा शहाणा म्हणण्याचें कारण त्याचें शहाणपण कारभारांत व लेखणींत. युद्धाचे कार्भी तो अगदीं निरुपयोगी होता. यामुळे

त्याला अर्धा शहाणा म्हणत. असो, या शहाण्यांस व चुलता रावोबा यास बाजूला सारून तरुण माधवरावाने सर्व कारभार आपल्या ताब्यात घेतला.

माधवरावाने फार हुशारीने सर्व मराठे सरदारांची एकी केली. त्याने त्यांस समजावून सांगितले की, हे मराठी राज्य आपल्या सर्वांचे आहे. त्याचा बचाव सर्वांनी अभिमानाने केला पाहिजे. एकी घडवून आणल्यावर त्याने पानपतावर मराठ्यांचा मोठ झाल्याने हैदर, निजाम, वगैरे मराठ्यांचे शत्रू उठले होते यांचा पराभव केला व पानपतच्या पराभवाने झालेले नुकसान थोडेसे भरून काढले. नंतर त्याने नानासाहेबांनी सुरू केलेली राज्यव्यवस्था चांगल्या तऱ्हेने प्रस्थापित केली. त्याने आपल्या सरदारांच्या जहागिरीवर डोळा ठेविला नाही. शिंद्याच्या जहागिरीवर त्याने हुषार व शूर महादजीची नेमणूक केली. मल्हारराव होळकराची सून सुप्रसिद्ध अहल्याबाई हिला होळकराच्या जहागिरीची मुखत्यारी दिली. नागपूरकर भोंसल्याचे जुने शत्रुत्व आपल्या मनमिळाऊपणाने त्याने नाहीसे केले, व दक्षिण महाराष्ट्रात पटवर्धन सरदार यांची योजना करून तिकडे शांतता स्थापिली. या तरुण पेशव्याने वर सांगितल्याप्रमाणे मुत्सद्देगिरीने वरील सर्व गोष्टी केल्या. त्याचे अंगी शौर्यही विलक्षण होते. ते राक्षसभुवन येथे चागले प्रगट झाले. मराठ्यांचा जुना शत्रू निजाम पुनः शिरजोर झाला व पेशव्यांत आपसांत भांडण आहे असे पाहून त्याने युद्धास कंबर बांधली. पण माधवरावाने विलक्षण शौर्य गाजवून १७६३ त राक्षसभुवन येथे निजामाचा पुरा पराभव केला. नंतर त्याने कर्नाटकांत जाऊन म्हैसूरच्या हैदराचा पराभव केला. त्याचा चुलता रघुनाथराव याने ही उत्तरेस जाऊन पानपतचा मूढ उगविण्यासाठी १७६५ त

जाठांवर हल्ला करून त्याच्यापासून खंडणी वसूल केली. शिवाय शिंदे होळकरांनी १७६९ त बुंदेलखंड जिंकले व आपल्या पराक्रमाच्या जोरावर दिल्लीच्या सिंहासनावर नवाच शहाअलम नावाचा बादशहा बसविला. अशा तऱ्हेने मराठ्यांनी स्वराज्याचे तेज सर्वत्र पसरविले. परंतु महाराष्ट्राचे दुर्दैव त्यांना वर डोके काढू देईना. जरा कोठे सर्वत्र दरारा बसतो इतक्यांत मराठी राज्याचा जीव की प्राण असा माधवराव पेशवा १७७२ त मरण पावला. तेव्हा त्याचे वय फक्त २८ वर्षांचे होते.

गोष्ट ४४ वी.

‘ध’ चा ‘मा’ करणारी आनंदीबाई.

माधवरावाला मुलगा नव्हता म्हणून त्याचे मागून त्याचा भाऊ नारायणराव पेशवा झाला. माधवरावाचे शहाणपण, धोरण, मुत्सद्देगिरी व शौर्य नारायणरावांत नव्हते. तो हेकट व हलक्या कानाचा होता. त्याने सर्वांची मने दुसविली. प्रभु मंडळीस वाईट रीतीने वागविले, व चुलत्याला कैदेत टाकले. यामुळे राधोबाचे मन विथरले, त्यांत त्याची भयंकर घातकी बायको आनंदीबाई हिने भर घातली व नारायणरावाला धरावा असे पत्र त्याच्या जवळून लिहून घेतले. नंतर पगार थकल्यामुळे आधीच चिडलेल्या गारद्यांना तिने वश केले. राधोबाच्या पत्रात धरावे असा शब्द होता, त्यांतील धचा तिने मा केला, व ‘नारायणरावास मारावे असा रघुनाथरावांचा हा पहा हुकूम’ असे म्हणून तिने ते पत्र सुमेरसिंग गारदी यास दिले. नंतर १७७३ च्या आगष्टांत बालकयी नारायणरावाचा खून सुमेरसिंग व त्याचे गारदी यांनी शनवारवाड्यांत केला.

झालें, मराठी राज्याची पुनः बारा वर्षे भरली. राज्यात दुफळी झाली. कांहीं सरदार राघोबाला मिळाले. कांहीं नारायणरावाची गरोदर बायको गंगाबाई हिला मिळाले. निजाम, हैदर, वगैरे शत्रू पुनः उठले, त्यांच्यावर राघोबा गेला तों त्याचेवर त्याचें सैन्य उलटलें. शिंदे, होळकरही त्याला मदत करीनात, तेव्हां तो 'मला पेशवा करा' अशी भीक मागत इंग्रजांकडे गेला. इतक्यात गंगाबाई प्रसूत झाली व तिला मुलगा झाला. तेव्हां नाना-फडणीस वगैरे मंडळींस आनंद झाला. राघोबाच्या विरुद्ध नाना फडणीस.

नानाफडणीस, सखारामबापू, हरिपंत फडके वगैरे राजकारणी पुरुषांनी 'बाराभाईचें कारस्थान' या नांवाचा एक कट केला होताच. या सुमारास म्हणजे १७७७ त सातारचा रामराजा मरण पावला. व दुसरा शाहू राजा झाला.

गोष्ट ४५ वी.

मराठी राज्याचा शेवटचा विजय.

नाना फडणीस व इतर मुत्सद्दी यांनीं सर्वाई माधवराव यांना पेशवाईचीं वस्त्रें मिळवून आणलीं, व या बाल पेशव्याच्या नांवानें कारभार चालूं केला. या कारकीर्दींत राधोबा, त्यांचे मदतगार इंग्रज व मराठे यांच्यामध्ये व सर्वाईमाधवरावांचे कैवारी नाना फडणीस यांच्यामध्ये बऱ्याच झटापटी आल्या. शेवटीं साल्याच्या तहानें इंग्रजांनीं सर्वाई माधवरावाला पेशवा कबूल केलें. नंतर १७८४ त नाना फडणीसानें सैन्य पाठवून म्हैसूरच्या टिपूचा पराभव केला. महादजी

महादजी शिंदे

शिंद्यानें मर्हुमकी गाजवून दिल्लीची बादशाही पुनः आपल्या ताब्यांत आणली व तो १७९० त पुण्यास आला. नाना व

महादजी यांचें मन एकमेकांविषयीं शुद्ध नव्हतें तें शुद्ध होऊन आतां मराठी राज्याला जोर येणार तो दुर्दैवानें कहर केला व महादजी १७९४ त पुण्याजवळ नवज्वरानें मरण पावला.

खडर्चीची लढाई—मराठ्यांचें ऐक्य व सामर्थ्य यांचें शेवटचें प्रदर्शन खडर्चीच्या लढाईत झालें. ही लढाई १७९५ त झाली. या लढाईचें कारण निजामाचा चढेलपणा. तो चौथ्याईची रक्कम देईना व उलट त्याच्या दिवाणानें पेशव्याची टवाळी केली, तेव्हां सर्व मराठे सरदार गोळा झाले. अशा तऱ्हेनें सुमारे एक लक्ष सैन्य घेऊन परशुरामभाऊ पटवर्धन निजामावर चाल करून गेले. तरुण पेशवा सवाईमाधवराव व नाना फडणीस हेही लढाईवर गेले होते. मराठ्यांनीं निजामाचा पुरा पराभव केला, त्याचेपासून लढाईचा खर्च, व ३७ लक्षांचा मुलूख घेतला व पेशव्याचा अपमान करणारा निजामाचा दिवाण याला आपल्या राजधानींत राजकीय कैदी म्हणून नेलें. हाच मराठ्यांचा शेवटचा विजय.

गोष्ट ४६ वी.

दुर्दैवाचा कहर.

झालें, मराठी स्वराज्याचें दैव फिरलें. सन १७९५ त सवाई माधवराव याला नानाच्या तंत्रानें रहाण्याचा कंटाळा आला. व क्षणिक संतापाच्या भरांत शनवारवाड्याच्या माडीवरून कारंजावर उडी टाकून त्यानें जीव दिला. सर्व शहाणीं माणसें पटापट मरण पावलीं. सर्वांच्या शेवटीं नाना फडणीस १८०० त मरण पावला. त्याचे बरोबर मराठी राज्याचें सर्व शहाणपण

अथास गेलें. सवाईमोधवराव नंतर खुनी आनंदीबाईंचे पळपुटे पुत्र बाजीराव हे पेशवे झाले. या दुसऱ्या बाजीरावांचें सर्वच पहिल्या बाजीरावांच्या उलट होतें. यांच्या अंगी शौर्यही नव्हतें व मुत्सद्देगिरीही नव्हती. यांनी आपल्या बापाप्रमाणेंच इंग्रजांशीं १८०२ त तह केला व या तहानें स्वातंत्र्य गमावून पेशवाई मिळविली. नंतर मराठ्यांची व इंग्रजांची तीन युद्धे झाली. त्यांत मराठ्यांचा पूर्ण पराभव झाला व बाजीराव पेशवे पुण्याहून पळून गेले. नंतर पळतां पळतां शेवटीं त्यांनीं आपलें राज्य इंग्रजांचे हवाली केलें व हरी हरी म्हणत इंग्रजांनीं दिलेलें पेनशन स्वातः गंगेच्या काठीं ब्रह्मावर्त येथें राहिले. मध्यंतरीं सातारचा दुसरा शाहू १८०८ त मरण पावला व प्रतापसिंह मादीवर बसला. जरी पेशवाई नष्ट झाली तरी इंग्रज सरकारनें सातारचें राज्य प्रतापसिंह याचेकडे कायम ठेविलें. परंतु प्रतापसिंह इंग्रजांशीं नीट वागला नाहीं म्हणून १८३९ त त्याला पदच्युत करून त्याचे जागीं त्याचा भाऊ शहाजी यास राजा केला. तो शहाजी १८४८ त मरण पावला तेव्हां त्याला पुत्र नव्हता म्हणून इंग्रज सरकारनें त्याचें राज्य खालसा केलें.

गोष्ट ४७ वी.

मराठी राज्य कां बरें बुडालें ?

होऊ नये, वाईट गोष्ट झाली. आतां रडत बसण्यापेक्षा हें असें कां झालें, आपलें राज्य कां बुडालें, हें पाहिलें पाहिजे. बाळांनीं, जगदीं पहिल्याच गोष्टींत मीं तुम्हांला सांगितलें आहे, कीं इतिहास वाचायचा तो दोन कारणांसाठीं. पूर्वजांची थोर

कृत्यें वाचून तशींच थार कृत्यें करण्याची इच्छा आपणांला
 व्हावी म्हणून व पूर्वजांनीं केलेल्या चुका समजाव्या व तशा
 चुका आपण करूं नये म्हणून इतका वेळ शेचाळीस गोष्टींत
 आपल्या थोर पूर्वजांची उत्तम कामगिरी मीं तुम्हांला सांगितली.
 आतां या गोष्टींत मराठी राज्य कां बुडालें, हें मी तुम्हाला
 सांगतो. तें बुडालें तें आपल्याच पूर्वजांच्या चुकांमुळे. पहिली
 चूक ही कीं शिवाजी महाराजांनीं देशभक्ति व देशप्रेम यांचें
 जें व्रत लावून दिलें तें शिवाजी महाराजांच्या मरणानंतर
 थोडींच वर्षे मराठ्यांनीं पाळलें. शिवाजी महाराजांच्या वेळीं
 मराठ्यांचे मनांत अप्पलपोटेपणा नव्हता, देशभक्ति होती
 पराक्रम करावयाचे ते माझ्या देशाचा फायदा व्हावा म्हणून,
 मीं स्वतः गबर व्हावें म्हणून नाहीं, असेंच मराठे वीराला
 शिवरायांच्या सोन्याच्या काळीं वाटत असे. शिवरायांच्या
 वेळीं देशभक्ति, देशप्रेम व धर्मप्रेम हें मराठ्यांच्या मनांत ठस-
 विण्यास रामदासस्वामी रात्रदिवस झटत होते. पण नंतर
 रामदासांसारखे देशभक्त साधुही झाले नाहींत व शिवाजी महा-
 राजांसारखे स्वदेशप्रेमी वीरही फारसे झाले नाहींत. जोंपर्यंत
 अप्पलपोटेपणा बोकालत नाहीं तोंपर्यंत सर्व कांहीं ठीक चालतें,
 पण एकदां कां अप्पलपोटेपणा बोकालला, स्वदेशप्रेम नाहींसें
 झालें म्हणजे लगेच नाश होण्यास सुरुवात होते. मराठी-
 मंडळ शिवाजीमहाराजानंतर पुष्कळ वाढलें. बहुतेक हिंदु-
 स्तान देश मराठीमंडळांतलि सरदारांच्या ताब्यांत आला.
 पण मराठीमंडळांत पूर्वीं एकी होती त्या ठिकाणीं आतां
 बेकी आली. मराठी मंडळांत पूर्वीं देशभक्ति होती, तेथें आतां
 अप्पलपोटेपणा आला. यामुळे मराठीमंडळांतील सरदार
 शिंदे, होळकर, गायकवाड, भोंसले व पेशवे, हे जुटीनें वागे-
 नासे झाले. प्रत्येकजण स्वतःचा मुख्य कसा वाढेल व कसा

बचावेल एवढेंच पाहूं लागला, यामुळें मराठीमंडळाचा इंग्रजांनीं पराभव केला. मराठीमंडळांत एकी असती तर त्यांच्यांत आपसांत भाडणें झालीं नसतीं, त्यांचा पराभव झाला नसता व त्यांचें वैभवशाली राज्यही बुडालें नसतें.

मराठी राज्य बुडालें याचें दुसरें कारण मराठ्यांनीं इंग्रज लोकांच्या सैन्यांत काय नवीन गोष्टी आहेत, त्यांच्या बंदुका व तोफा कशा सुधारल्या आहेत, त्यांच्या सैन्यांत कशी शिस्त आहे हें पाहून त्या नवीन गोष्टी आपल्या सैन्यांत आणल्या नाहीत. आपसांत भाडणें नसतीं तर ही चूक मराठ्यांच्या हातून झाली नसती.

तिसरें कारण हुशार व शूर पुरुषांचा दुष्काळ. हुशार व शूर पुरुष हे राज्याचे जीव कीं प्राण असतात. ते असतात तोंपर्यंत राज्य भरभराटीस येतें. हुशार व शूर पुरुष यांची तूट पडूं लागली कीं राज्य खालावूं लागतें. तसेंच मराठी राज्यांत झालें. मराठी राज्यात पानपतच्या युद्धानंतर नांव घेण्यासारखे फक्त तीनच थोर पुरुष निपजले, त्यांचीं नांवां. माधवराव पेशवे, महादजी शिंदे व नानाफडणीस. असा कर्तवगार माणसांचा दुष्काळ पडला व आपलपोट्या स्वार्थसाधूंचा तुळसुळाट झाला यामुळें मराठी राज्य बुडालें. झालें तें झालें, पण झालें त्यापासून आपण काय बोध घ्यावयाचा? हा कीं आपला देश वर यावयाला हवा असेल, तर आपलपोटेपणा टाकून स्वदेशभक्ति व स्वदेशप्रीति अंगांत आणली पाहिजे, बेकी नाहीशी करून एकी केली पाहिजे व सुस्ती टाकून नवीन फायदेशीर सुधारणांचा अंगिकार केला पाहिजे व परक्याच्या चांगल्या गोष्टींचा स्वीकार केला पाहिजे.

गोष्ट ४८ वी.

इंग्रजी राजसत्ता.

पेशव्यांचें राज्य इंग्रजांचे हातीं आलें त्या वेळीं अतीशय हुशार, मनमिळाऊ व शांत असे एल्फिन्स्टन हे पुण्यास रेसिडेंट होते. त्यांनाच इंग्रजसरकानें पेशव्यापासून मिळालेल्या मुलुखाची नीट व्यवस्था लावण्यास कमिशनर नेमिले. त्या थोर व मनमिळाऊ साहेबांनीं राज्यकारभाराची पद्धत मराठी राज्यात जशी होती तशीच बहुतेक चालू ठेविली. यामुळें एक राज्य गेलें व दुसरें आलें ही गोष्ट लोकांना फारशी एल्फिन्स्टन.

जाणवली नाहीं. एल्फिन्स्टन साहेबानें पर्वीचीं वतनें, नेम. णुका व जहागिरी तशाच चालू ठेवल्या, मराठी राज्यांत

जे नोकर होते त्यांना इंग्रजी राज्यांत नोकऱ्या दिल्या, मराठी सैन्यातील शिपायास इंग्रजी सैन्यांत नोकरीस ठेवले. यामुळे कोणाचेही फारसे नुकसान झाले नाही. पूर्वी आपल्या या देशांत निरनिराळीं राज्ये होती, यामुळे नेहमी देशांत लढाया चालू असत. यामुळे शांतता नांदत नसे. आतां सर्व हिंदुस्तान इंग्रजी अमलाखाली आले. यामुळे सर्व हिंदुस्तानांत शांतता नांदू लागली शांतता असली म्हणजे शेतकी वगैरे धंदे सुरळीत चालू होतात. धंदे सुरळीत चालू झाले म्हणजे लोकांची स्थिति सुधारते व ते सुखी होतात. या नियमाप्रमाणे या देशांत शांतता झाल्यामुळे, धंदे चांगले चालू झाले, लोकांची स्थिति सुधारली व लोक सुखी झाले. एल्फिन्स्टन साहेबांनी नवीन मुळुखाची व्यवस्था चांगली लावली यामुळे लवकरच त्यांना मुंबई इलाख्याचे गव्हर्नर नेमिले. तेही काम त्यांनी फारच चांगल्या रीतीने व मनमिळाऊपणाने केले, यामुळे अजूनही पुष्कळ लोक प्रेमाने त्यांचे नांव घेतात.

बाळांनी, ईश्वराच्या इच्छेने ब्रिटिश साम्राज्याचा हा आपला देश एक भाग झाला आहे, हे ब्रिटिश साम्राज्य अतिशय सुधारलेले आहे. यामुळे सर्व नवीन चांगल्या सुधारणांचा प्रवेश या आपल्या देशांत झाला आहे. सर्व देशांत आगगाड्या, तारायंत्र, विजेने चालणाऱ्या ट्रामगाड्या, उत्तम सडका व धर्म शाळा झाल्या आहेत. यामुळे देशाच्या या टोंकापासून त्या टोंकापर्यंत सुखाने, सुरक्षितपणाने थोडक्या खर्चात व थोडक्या वेळांत प्रवास करता येऊ लागला आहे, व देशातील व्यापार व उद्योग धंदे यांची वाढ झाली आहे. सरकाराने पुष्कळ कालवे व तलाव बांधल्यामुळे शेती सुधारली आहे व शेतकरी सुखी झाले आहेत आगगाड्याचे योगाने सर्व

देशभर लोक जाऊं येऊं लागल्यामुळे सर्व देशांतील लोकांत एकी होऊं लागली आहे.

ब्रिटिश साम्राज्य अतीशय मोठें आहे, तें सर्व जगावर पसरलेलें आहे. तें अतीशय बलाढ्य आहे. अशा मोठ्या बलाढ्य, संपन्न व सुधारलेल्या साम्राज्याचा ही आपला देश एक भाग झाला आहे. यामुळे या साम्राज्याच्या बळाचा, वैभवाचा, सुधारणेचा व विस्ताराचा साहजिकच आपणांस कायदा मिळें लागला आहे, व यामुळे आपला व्यापार व दळणवळण सर्व जगावर होऊं लागले आहे. या बलाढ्य साम्राज्यावर हल्लीं पंचम जॉर्ज बादशहा राज्य करित आहेत. ते

पंचम जॉर्ज बादशहा

महाराणी विक्टोरिया यांचे नातू व सातवे एडवर्ड यांच पुत्र आहेत. पंचम जॉर्ज बादशहांचें या देशावर फार प्रेम आहे, व या देशाची स्थिति सुधारण्यासाठीं ते फार झटतात. ते स्वतः दोनदां हिंदुस्तानांत आले होते, यामुळे या देशाची

त्यांना चांगली माहिती झाली आहे. यांनी आपल्या देशाला नुकताच स्वराज्याचा पहिला हप्ता दिला आहे. आता आपल्या देशाचा कारभार करण्याची आपल्याला संधी मिळाली आहे. त्याचप्रमाणे पंचमजॉर्ज यांनी लोकसुशिक्षित व्हावे म्हणून शिक्षणाचे कामी पुढील खर्च व्हावा अशी तजवीज केली आहे. गांवोगांव दवाखाने सुरू झाले आहेत त्यांत गरीबांना फुकट औषध मिळते.

पंचमजॉर्ज बादशहा यांनी आपले वडोल पुत्र एडवर्ड प्रिन्स ऑफ वेल्स यांना हल्ली हिंदुस्तानांत पाठविले आहे. हे हुशार राजपुत्र ता. १७ नोव्हेंबर १९२१ रोजी मुंबईस आले. आज सुमारे चार महिने ते सर्व हिंदुस्तानभर प्रवास करीत आहेत, लोकांची स्थिति प्रत्यक्ष पहात आहेत, व लोकांचीं मनें आपलींशीं करून घेत आहेत ही फार चांगली गोष्ट आहे. ह्या प्रवासाचा पट्टे हिंदुस्तानचा कारभार पहातांना त्यांना फार उपयोग होईल.

० पंचमजॉर्ज बादशहा यांच्या प्रमाणेच त्यांच्या प्रिय पत्नी

महाराणी मेरी

महाराणी मेरी ह्यांना हिंदुस्तानविषयी फार कळकळ वाटते. त्या पंचमजॉर्ज यांचे बरोबर दोनदां हिंदुस्तानांत आल्या होत्या त्या वेळीं त्यांनीं हिंदी स्त्रियांची मैत्री संपादन केली आहे. हिंदी स्त्रियांच्या शिक्षणसंस्था, हिंदी स्त्रियांसाठीं काढलेले दवाखाने व अशाच दुसऱ्या हिंदी स्त्रियांची उन्नति करणाऱ्या संस्था यांना महाराणी मेरी मनोभावानें मदत करतात.

या आपल्या अफाट ब्रिटिश साम्राज्यात जगांतील प्रत्येक जातीचे व प्रत्येक वंशाचे लोक आहेत. यामुळे हें साम्राज्य म्हणजे एक जगच आहे असें वाटतें. जरी या साम्राज्यांतील निरनिराळे भाग एकमेकापासून फार दूर आहेत तरी त्यांना समुद्रांतील तारारंजानें एकमेकांच्या सुखदुःखाची हजारों मैलांवरची बातमी एक दोन तासांत समजते. त्यांना एकमेकांना भेट द्यावयाची असल्यास झपाट्याने चालणाऱ्या वाफेच्या आगबोटी तयार असतात. हें ब्रिटिश साम्राज्य न्याय, प्रेम व समता याच्या पायावर रचलेलें आहे. या साम्राज्यांत हिंदी लोकांना आपल्या धर्माप्रमाणें चालतां येते. या साम्राज्यातील लोकांत बंधुप्रेम वाढत चाललें आहे. देव करो आणि हें ब्रिटिश साम्राज्य, साम्राज्यांतील सर्व निरनिराळ्या धर्माच्या, निरनिराळ्या जातीच्या व निरनिराळ्या रंगाच्या लोकांचें प्रेमळ एकत्र कुटुंब बनो. या ब्रिटिश साम्राज्याचें उद्वाहरण पुढें ठेऊन सर्व जग प्रेमाच्या रेशमी दोरीनें एकत्र बांधलें जावो, म्हणजे सहजच कोट्यावधी माणसांना ठार मारणाऱ्या लुट्या बंद होतील व मग सर्व जगाचा पालनकर्ता राजांचाही राजा ईश्वर त्याच्या अमलाखालीं हें जग म्हणजे एक अत्यंत सुखदायक स्वर्ग बनेल

(१२८)

व कळीयुग जाऊन सत्ययुगास सुरवात होईल. देव, प्रभु पंचम-
जोर्ज व महाराणी मेरी यांना उदंड आयुरारोग्य देवो, व
त्यांच्या अमलाखाली सत्यप्रेम युगाला उदयास आणो.
बाळांनो, हे सत्य लवकर यावे व सर्व जग अत्यंत
सुखी व समाधानी व्हावे म्हणून रोज तुम्ही देवाची
प्रार्थना करा.

REFBK-0002135

